КОНИСЬКИЙ

МОЛОДИЙ ВІК М. ОДИНЦЯ

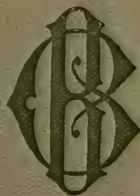

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.79
K8372
Om

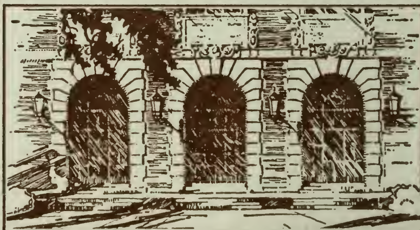

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUN 4 1984

L161—O-1096

ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

МОЛОДИЙ ВІК МАКСИМА ОДИНЦЯ.

ХРОНЇКА З ДАВНОМИНУЛОГО.

Med. univ. Dr. J. TURYN
WIEN
XVIII. Gersthoferstrasse 138

У Львові 1902.

Накладом
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ.
З друкарнї В. А. Шийковського.

БІБЛІОТ
Ч..........
І. ЧАЙКОВСЬ

891.79
K8372
Om

ПОСМЕРТНЕ ВИДАНЄ

ЗАХОДОМ

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО.

I.

Одного літнього дня р. 1833, в ту пору, коли жнива аж кипіли, битим київським шляхом до кобзарівської царини під'їхав парокінь простий драбинчастий возок, навіть не обшитий лубом; напередку за погонича сиділо босе хлопя літ 16, в одній сорочці; сорочка та як і лице і шия погонича, пала товстим шаром пороху. На заду воза на сіні, засланому сировим лантухом, сидів зажурений, закиданий курявом паробіка літ 20; праве око було йому завязане хусткою; на голові у його шапка з чорного тонкого сукна з синьою околицею; зпід околиці вили ся на плечі біляві кучері... Се був Максим Одинець.

— От-тобі й на! царина на каблучці, а царинного нема... промовив погонич і спинивши коней, гукнув: діду Харитоне! а де ти? відчиняй коворота.

Царинний не показував ся.

— Не вжеж він не чує... треба мабуть, самому злазить з воза; почухав за вухом і ще раз гукнув: діду Харитоне!

— Даремне гукаєш, обізвав ся Одинець: знати, що діда нема, десь пішов на село. Ось я злізу та відчиню.

— Не треба, сидіть, не злазьте, дід тут десь; он, бачте, на таганках у казанку і каша пріє... Та вже нехай, я відчиню; нате віжки.

Ледви погонич спустив з воза одну ногу, як із соломяного куреня висунула ся рука, тримаючи карнавку, а далї показала ся, сива аж біла густо-волоса голова широплечого, кремезного діда. Дзвонячи в карнавку, він промовив:

— На вбогих і неімущих, на вдів і сиріт. Потім підвівши очи, дід сказав:

— Ба! се ви, паничу! а я не подивив ся, хто їде тай дзвоню. Здорові були; по дорозї поздоровляю. Як ся маєте? як їздилось? чи все гаразд? Вибачте старому, задремав тай задержав вас: зварив, бачте, каші та глянув на сонце, бачу — рано ще обідати; нехай же, думаю, каша пріє на таганках, а я полежу в куренї; ліг тай задремав і не чув, коли ви приїхали. Вибачте. А ти, йолопе, обернув ся дід до погонича: чого сидиш наче пришитий? нема, щоб молодими ногами — скік — з воза, швидче відчинив ворота тай проїхав!... так би по-людськи, а воно — гукає з воза на стару людину... Бач — яке учтиве! тривай, я скажу отцю Корнїю; він тебе, як говіти меш, пережене на росу...

— Та се, дїдусю, і хотів вже, почав виводитись засоромлений хлопець, але дід перебив його:

— Хотїв... да хотїн не дав; бодай би тебе в жито головою. Ну, поганяй!

Дїд відчинив коворот, але Одинець спинив хлопця і спитав у дїда:

— А що, діду! на селї у нас усе гаразд?

— Хвалити Всевишнього — нічого лихого нечутно; от тільки учора Патюту поховали, да у Пасинка москалї-щетинники комору обікрали, усе до чиста винесли, але не поживили ся: у Роговому гаю догнали їх, руки їм назад, ноги в колоди да підтюпцем їх в дві шиляги... вже, кажуть, що попобили, заким привели в стан — дак і не приведи Боже! а на другий день повішали їм на плечи — їх аж чотири чоловіка усе, що вони покрали тай водили по всьому селу... День випав ся саме базарний, людей і своїх і чужих сила — силенна; а їх — москаликів тих — ведуть номов ведмедів та гукають: »По кожухи! по плахти! по полотно! по сало!« сьміху, сьміху і сорому на цїлий сьвіт. Так їм і треба... Учора в острог одвели; Сибіру не минуть... Отаке... Ну, прощавайте,

Притомлені коненята ледві тюпали; хоча погонич і махав на їх конопняною пугою та вони на те не вважали: коненята були худорляві, безсилі, а сонце пекло немилосерно, до того-ж і муха роями обсїдала і примушувала коненят часто спиняти ся, щоб ногами проганяти мух зпід черева.

Одинець смутно та пильно дивив ся на обидва боки улицї, немов він зроду вперше бачив білі хатки, чистенькі двори козачі та земні розлогі верби, що скрізь стояли попід загатами захищаючи своєю густою тїню і двори і хати від спеки і від пороху. На улицї, опріч дїт-

вори, нікого, хиба де біля колодязя рохкали свині, закопавшись в калюжу.

Село було велике, їхати їм треба було довго. Коли повернули на другу улицю — на Горбачівку, — Одинець аж зітхнув, дивлячись на кривобокі хатки паньских крепаків: трухляві дахи, чорні бовдурі, повибивані инде шибки, ледві обворйовані двори наганяли на молоду душу сум, різко відріжняючись від козачих селитьб.

— Ну тай припікає-ж! озвав ся погонич: мабуть і в пеклї не так пече... Не добрий хтось вигадав їздити під отаку спеку: і на себе і на коней сама каторга; цур їй! вдруге ні за що в сьвіті не поїду під таку спеку.

— А коли треба? промовив Одинець.

— Яке там »треба«. Буцїм инчого часу нема: сьвяте дїло звечера при місяцю, або ранком, доки ще сонце не розповнило ся: тоді славно — холодком і на коней не сутяжно; муха спить, сонце не пече, вітрець прохоложує; а то в таку спеку...

— Та годі вже, не далеко, перебив Одинець.

— Бачу, що недалеко, а всеж пече... ньо!...

Небавом возок звернув в лїворуч і виїхав на широкий майдан. На однім розї майдана, на горбку, стояла стародавня деревяна козацька церква з високою дзвоницею, а біля неї житло попа отця Корнїя Малинки, проти церкви на другому розї будинок ще новенький з шістьома вікнами а посередині рундук, над рундуком велика вивіска »Волостное Правленіе«.

Возок, переїхавши майдан, зараз спинив ся проти високої гратчастої, дахованої брами.

— Слава, Создателю, доплентали ся, озвав ся погонич.

— Заїзди в двір, пообідаєм, мовив Одинець.

— Спасибіг, не хочу, дома обідати му, а от, колиб був березовий квасок, або хоч сировець, дак би напив ся, пити — аж-аж хочу.

Дак заходь.

Одинець, взявши з воза пакунок і лантух, пішов в двір. Ледві прочинив він фіртку, — з будинку на зустріч йому вийшли мати, пристаркована вже молодиця і сестра Домаха, сьвіжа, бадьора і чепурна, білява дївчина на 16 весні свого віку. Привитавшись з ненею і з сестрою і відпустивши підвідчика, Одинець — першим ділом — одімкнув свій пакунок і доставав з його київські гостинцї: матері велику проскуру з печерської Лаври й шапочку Івана милостивого, а сестрі кипарисовий хрещик, перстень від сьвятої Варвари і два разки доброго намиста.

Мати і сестра подякували. Мати мовила:

— Спасибіг, синку! да гостинцї-б нїгде не дїли ся, а ти досї нїчого не сказав про свій недуг; ну, лишень, кажи, як і що? у лїкарів був? що вони?

— Вжеж був.

— Щож вони порадили?

Максим журливо похитав головою.

— Одно око, — праве, сказали — на віки пропало, а коло другого треба добре пильнува-

ти, берегти, не трудити його, щоб і воно не почало закисати, а то і йому капуть буде.

Мати сполотніла, руки упали їй на коліна. Минуло кілько хвилин сумної тиши, потім стара зненацька вдарила себе в груди, упала головою на стіл і заголосила:

— На віки пропало! на віки сліпий... і друге небезпечне...

Утёрши рукавом слези, стара обняла сина, притисла його до лона і німо ридала. За кілько хвилин син мовив:

— На два роки заборонили книжку і в руки брати, нічого не читати, не писати.

Материні руки якось механічно опустилися з синової шиї, наче вони були у неї деревяні, поприв'язувані до плечей...

— Нехай буде по волї Создателя, коли така наша гірка доля...

Стара тяжко зітхнула і глянувши в другий куток сьвітлиці, де мовчки ридала Домаха, мовила до неї:

— Годї, донечко! слїзьми не поможеш... лаштуй на стіл та обідаймо: Максим з дороги, певно їсти хоче.

— Та таки не без того, матусю. Виїхавши з Києва от-вже третий день, як не коштував горячої страви.

— Дак сїдай же швидче до борщу. Журба, синку, журбою, а їжа їжою.

По обідї Максим зараз пішов в сад. Тут геть за клунею серед велитних дубів була могила Максимового батька, високо насипана і вся

покрита квітками. В головах стояв високий дубовий хрест з намальованим апостолом Яковом. Максим, поклонивши перед могилою три земних поклони, присів проти хреста на траві під дубом, зітхнув і мовив собі на думці:

— О так то, любий тату! розвіяв вітер наші надії, даремні були наші сподівання, сліпий — і край всьому! От тобі і вивчив ся і вийшов на професора; два годи книжки в руки не брать! за два годи забудеш і те, що знав; нудьга, сїдня склавши руки, Господи! вони мене в могилу заженуть... два годи без дїла, се дляве умірання... щож я робити-му два годи?

Хмара розпачливих думок обгорнула Максима: самі обставини сприяли скорботним думкам: могила, тиша навкруги, велитні дуби німували, коли-не-коли обзивалась тільки журлива мельодия іволги, або тужливе „куку!“ зазулї.

— Щож дїяти далї? голосно промовив Одинець і знов нирнув в безодню розпачливих думок.

II.

Максим Одинець, як і батько його Яків, походив з стародавнього шляхотського роду. Минало, либонь, цїлих три сотнї лїт з того часу, коли Кас'ян Одинець, покинувши своїх родичів, десь біля стародавнього Галича, взяв жінку Настю та сина Єрему і перебрав ся жити в Чернигівщину. Тут придбав собі на річцї Смолянцї добрячий хуторець серед густих гаїв, а перегодом, оженивши сина, купив йому дворець в по-

вітовому місті. З часом рід Одинців розплодив ся. Хоча Одинці і належали до шляхти, а проте і в родинному їх побиті в відносинах громадських панували у них традициї і лад козацькі, прості, національно-демократичні. Як з коріня здорового, міцного, не попсованого червою дерева розростаєть ся широка, розлога грона, так і з роду Касяна Одинця, починаючи з другої половини XVII віку і майже до кінця віку XVIII, Україна мала доволї користних та щирих слуг в ріжних сферах життя громадського: були з сього роду і бурмістри, і райцї, і полковники, і сотники, і протопопи, і архиєреї, але нї в одному колїнї, нї в однїй лїнїї не було багатирів; жили Одинцї хоча і не вбого, але й не з великими достатками; чи то вони недотепні були розвивать ся і наживать ся, чи може їм пайдило. Рід Одинцїв гордував своїми вольними і моральними традициями: в хронїку найменших карних вчинків нї разу до другої половини XVIII віку не заведено ймення нїкого з роду Одинцїв. Щирість, прямота і сталість характеру; гидовання зрадою, лицемірством і лизанням халяви, огидливість до поклину хоч би навіть на ворога свого, в роду Одинцїв було переконаннєм не тільки льоґічним, але й фізіольоґічним. Лишень, коли під конець XVIII віку Україна обезславилась крепацтвом, краплї сієї лиходїйної трути почали пробивать ся і в рід Одинцїв: лїнощі і користовання з чужої працї почали інколи труїти і кодло Одинцїв.

З самого початку XIX в. в родї Степана

Одинця — Максимового прадїда — стало прокидать ся духово-моральне убожество, а з ним, натурально і материяльне збіднення. Степанів син Федір пішов до військової служби, записав ся в ґвардию і хоча недовго служив — пять, чи шість років і вернув ся до батьківського хутора »прапорщиком«, але позбув ся більшої половини батьківської спадщини. Навчив ся він добре танцювати по „модньому“, та ліпше в карти грати—але на хуторі се все було не придатне. Підчас війни з »двунадесятъ языкъ« Федор Одинець знов пішов до війська та вже й не вернув ся: десь під Березиною, чи що, його убито. Вдова його лишила ся з трома дочками і трома синами уже в великому убожестві. Старійшим між Федоровими дітьми був Яків. Учив ся він в Чернигові в духовній семинариї; не тому, щоб зробити з його попа, батько віддав його до семинариї, а одиноко через те, що ліпше за семинарию тодї не було шкіл. Мабуть семинариї треба дякувати за те, що дух нового часу майже зовсїм не зачепив Якова Одинця своїм лиходїйним крилом. — Людина з його вийшла, як на той час, доволї осьвічена і культурна; а про те проста, приложна до свого рідного краю, народа, до його звичаїв і традиций. Вийшовши з школи, Яків гадав господарювати на батьківщинї, алеж на чому там було господарювати! Одначе він спробував рік чи два і добре впевнив ся, що господарка не виплачує навіть часу і працї...

Тимчасом на Українї все далї та далї йшло

»оновлення« і загального устрою і форм життя громадського, а потроху і родинного. Між инчими реформами були заведені »попечительныя конторы для малороссійскихъ козаковъ« і Одинець добув собі посаду куратора такої »контори» в Крилевци. Платня на сїй посадї була з для того часу — добра, а Яків був вдачі не вередливої, людина не спанїла і ощадна. Лишивши батьківщину сестрам, він за чотири роки свого кураторства спроміг ся купити собі леваду і дворище в Кобзарівцї. За рік потім він одружив ся в Погари з дочкою »городничого« Богаєвського — красунею Сінклитою. На невеличке жінчине віно Яків спорудив у Кобзарівцї будинок і прикупив поля. Одинчиха до хазяйства була дуже дотепна і жили вони собі гаразд в добрій згодї і любові.

Невдовзї прийшли нові реформи: заведено мінїстерство »государственныхъ имуществъ« і під його руку передано українських козаків, »казенныхъ і государственныхъ крестьянъ« на Україні. — »Контори« пішли в нівець; натомісць виросли »окружныя управленія», »волостныя правленія« і »сельскія розправы«. Одинця зробили »окружним начальником«. Не встиг він гаразд роздивить ся і спізнать ся з новими »порядками« і спізнати з ними простих селян, аж ось знов нова реформа на Україні: велено скасовати на лївобережю Литовский статут з усім судовим устроєм, по йому і завести »Сводъ законовъ« і відповідну йому орґанїзацию судів і полїциї з канцелярською тайною, з оберемками паперу,

з калюжами чернила і з неминучою на сьому ґрунті рослиною: безконечною волокитою, що так рясно плодила хабарі...

Нетільки нарід, навіть інтеліґенция на Украї-ні зовсім були підготовлені до нового ладу і не тямили, з якого боку ліпше заходити, щоб призвичаювати ся до його. Маса темного наро-ду тілько руками розводила мовчки; між людь-ми хоч трохи осьвіченими лунав усякий гомін і по сей і по той бік нового ладу: зовсім нату-рально виникло і не тепер саме, а геть ще ра-нійш дві течії, сказав би: права і ліва, але та-кий термін зовсім не відповідав би змаганням і голосу людности; певнійш буде назвати одну течію — національною, другу — загальною; на-сіння їх треба, кажу, шукати, ще за часів відо-мого »підніжка« Івана Мартиновича та за пер-ших на лівобережю воєвод. Одначе люде і тієї і сієї течії обмежовували ся самим гомоном, тай то більш нишком; бо добре тямили, що пу-гою обуха не перетнеш. Одні — до яких нале-жала більшість молодої шляхти, зросненної вже на ниві крепацтва, стояли за те, щоб старий лад нівечено, яко мога швидче і всіма заходами; другі — вороже дивили ся на такі заходи і доводили, що треба йти стежкою поступовою, не плюндруючи національної душі і не сходячи з ґрунту народного сьвітогляду. В життю прак-тичному — річ зовсім натуральна — гору бра-ла течія загальна; за нею була всяка матери-яльна сила, а супротивники були голоруч.

Яків Одинець належав до останніх: і

неспроможен і сьвідомий він був, що йому проти вітру не йти.

Не вгадати, чи довго-б він продержав ся на посаді »окружного начальника«, колиб шляхта не вибрала його повітовим судиєю.

Яко голова повітового суду Одинець пильновав бути справедливим, не кривити душею, цурати ся кумівства і скільки можна, єднати совість і закон, але нові закони стояли часом супротилежно народній правді і колективній совісти, а через те траплялись случаї, що Одинець — скільки не мордовав себе, не спроможен був сказати собі справедливо: чи справедливо ту, або инчу справу розсудив він. Пильнував він, кажу, щоб присуди не розходили ся з законом, але коли він инчий раз новий закон рівняв до старого, з яким людність за довгі віки зросталась, він бачив перед себе чудну ділєму: положиш присуд по новому закону — земляки винуватити муть в неправосудію; положиш присуд невідповідний новому »Своду« — висша інстанция скаже і обвинуватить, знов таки, во неправосудію: виходило, куди кинь, дак клин...

Одинець хватав себе за голову і думав:

— Ні, такий судовий устрій довго не простоїть; сам себе з'їсть; шкоди тільки моральної людям наробить.

Одинець вгадав: новий устрій з канцелярською тайною не пережив і одного покоління: статути р. 1864, видані імператором Олександром II, на віки скасували устрій орґанізований »Сводом« Сперанського.

Стріваючи часто противоріч життя і закона, Одинець інколи не хватав ся з присудом і шукав поради між своїма приятелями, людми тямущими, знавцями права — професорами місцевого ліцея. А вже отсе одно, опріч всього инчого, сприяло часом длявити в судових процесах: і коли »засідателі« (товариші судії) указували Одинцеви на длявість, він говорив:

— І сам я знаю і бачу се, але щож діяти? поспішиш — людей насьмішиш; лучче сім раз примір, заким одріжеш.

Раз якось на ревізию суду приїхав ґубернатор Гессе і, помітивши, що в повітовому суді инчі процеси довго лежать без розгляду і присуду, зганьбив за те Одинця. Одинець почав виводити ся і висловив свою щиру думку, що головна причина длявости законний формалїзм та канцелярщина. Ґубернатора се не вдовольнило і на обіді, яким пошанувала його шляхта, він прилюдно висловив, що такі люде, як Одинець, не придатні судювати.

Трута лакеювання давно вже, хоч і поволі, повагом труїла і деморалїзувала самостійність і незалежність „дворянських« виборів. І от, коли прийшов час нових виборів, Одинця »прокатили на вороних»; правда: більшість проти Одинця була — два голоси; але, все таки — більшість.

Між шляхтою був один вельми богатий пан, який добре знав Одинця і високо становив його честність і правові знання. Обурений невибором Одинця він зараз же запросив його до

себе на службу за повіренного і інспектора маєтностей і призначив йому платню тричі більшу за ту, яку брав Одинець, яко судя.

Такій переміні Одинець радів, хоча і був сьвідомий, що нова служба охмарює з одного боку його життя родинне; нова служба вимагала доволі частих поїздок і одривала його од сем'ї, а через те не давала йому стежити за наукою сина і кермувати його вихованням. Максим до науки брав ся охочо, жваво; природа щедро наділила його добрим хистом і він учив ся дуже добре; завсїгди в класі йшов першим, але дитина палка, перенятлива, вимагала доброго догляду. Осьвіта і добре виховання сина раз-у-раз роіли ся в батьківській голові. Чуючи від учителів самі лишень хвали синови, Яків і в день і в ночи більш за все марів, щоб з Максима вийшов учений і професор: таку надію годовали в Одинця і приятелї його професора, найбільше Даневський Так минуло два, чи три роки...

В одну з своїх поїздок в Полтавщину саме на провеснї Одинець, переїздячи через Удай, провалив ся з кіньми і з саньми під лїд і хоча його виратували, але холодний митель і переляк дали себе знати: на 12-ий день Яків Одинець — лежав на столї.

III.

До »приготовительної« кляси »дворяньского училища« батьки віддали Максима, скоро пішов девятий рік його віку. До сьої кляси прий-

мали хлопців усякого зросту і віку, хочби й 15 літ, аби не молодший 8. Приймали й таких, що зовсїм не вміли нї читати, нї писати; в клясї можна було сидїти не то три, а хочаб і пять літ. Учителів в клясї було два: отець Павел Танський, що вчив молитов і »закону Божому«, а другий Олександер Левдик, що навчав читати, писати і аритметицї з чотирма справами над простими числами. Скільки отець Павел був добрий, ласкавий до школярів, привітливий, голубливий, стільки Левдик — був суворий, строгий і без толку причепистий; родом він з Орія і такий з себе непоказний, сьмішний, що треба було добре призвичаїть ся до його, щоб бачивши його, не засьміяти ся. Людина він без доброї осьвіти, не скінчив навіть ґімназиї, він не вважав на те, щоб школярів своїх швидче і добре навчати; траплями ся у його »букварники«, що за три роки ледві навчили ся читати „по складам“. Головним пікловванням Левдика було, щоби викоренити у школярів »дурацкий, хахлацкий акцент« і він більш за все налягав на те, щоб школярі »хахленки« букву »г« вимовляли як латиньске »ґ«; щоб в тих российських словах, де акцент припадає на »о«, вимавляли як »а«, а вкінци слів додавали »с«. Всї школярі були дїти Українців, нї одно з них не то що не вміло говорити мовою российською, не розуміли й її, то кожне й не чуло її, доки не прийшло до школи. Сам учитель був такий недотепа, що не вмів з'ясувати так школярам, щоб вони розуміли і тямили, що то таке „удареніе“,

що то »прононс« коли можна, а коли ні, вимовляти »о« як »а« і додавати »с«. Діти сего нічого не тямили, але боячись сердитого учителя, скрізь додавали »с« і вимовляти »о« як »а«. З сего виходила страшенна нісенітниця, а се Левдика ще гірш лютило. Читають було школярі: »ні рукаю, ні ноґаю«, а Левдик люто скубе за чуба, за вухо да поправляє: »рукою, ноґою«. Дитина гірко плаче від болю і не тямить: чому-ж ту не треба вимовляти »о« за »а«? Часто-густо трапляли ся в книжці такі російські слова, що коли в них вимовить »о« як »а« дак діти брали їх за слова українські зовсім в инчому значінню; напр. вода — переходило в українське вада; гроб — граб; зола — зала; гой — гай; вор — вар; год — гад і богато инчих: читають діти і не тямлять, що воно таке значить? як отсе »внесли *граб*«? як отсе вітер може розвіять *залу*? як *вада* може бігти в ріці? як можна спіймати *вара*? Ще труднійш виходило з »г«: скільки Левдик не бив дітей, скільки школярі не силковали ся, а все таки не виходило у них »ґ«, а говорили: гага, Голгофа.

Не диво, що школярі усім почутєм добрячої душі ненавиділи Левдика, бояли ся його »наче чорта« і огидливо стосовали ся і до школи і до науки.

Крім різок, паль і скубіння за чуба, за вухо, у Левдика богацько ще було инчих кар про школярів. Він був дуже вигадливий на кари: стояння на вколїшках (инколи він підсипав під колїна гречку або горох), на одній нозї; загадує

було »дрова возить«, се значить по дошці, що стояла серед кляси для письма, водити лобом так, щоби дошка гуркотіла: і вже було — хто »привезе« 20 »возів«, (менш не »возили«), той придбає собі на чолї добру ґулю. Ряди-в-годи трапляло ся, що Левдик був веселим, тоді він не бив школярів, а тільки глумив ся, загадуючи »виноватому«, щоб скинув штани, ліг на підлозї і сам себе сїк. Було ще чимало инчих кар: *жаба* — школяр розплатавшись на підлозї, повинен був лазити животом, а руками і ногами вдавати, наче жаба пливе; *баран* — школярі били ся з розгону лобами; *мрець* — школяр лягав на підлозї, згортав руки наче мрець і повинен був не дихати; в ногах у його становив ся »дияконъ« з ленїйкою (нїби то з кадилом) і стеріг, щоб »мрець« не дихав, а скоро дихне, він бив його рубом ленїйки по підошвах.

Малий Одинець не ходив до сїеї школи і тижня: перша сїкуция Левдиком школяря за те, що не спроможен був вимовити »г« — як латиньске »ґ«, так вразила малого Максима, що він покинув школу, скоро скінчила ся сїкуция і не обзир метнув ся до дому. — Батьки побачивши, як дитина зблїдла, як уся вона тремтить — аж не стямили ся. Максим, трошки заспокоївшись, розказав їм про »катовання« школярів і додав: »Хоч ви менї що, хоч голову менї стенїть, а я більше до Левдика не піду«.

Батьки не змагали ся і договорили студента, щоб приходив до них учити Максима.

За рік хлопчик пішов до »дворянського училища«, одначе і тут пробув недовго: ті самі причини примусили Якова взять сина і віддать до ґімназиї; і в »дворянському« училищі були свої Левдики. Різка і сікуция тоді, правда, панували по всїх школах, але в ґімназиї справляли сікуцию, принаймнї в затишку, звичайно — в карієрі, а в »дворянському« училищі сікли перед усїєю клясою, і трапляло ся, так люто били, що се була не сікуция, а суще катовання. Зовсїм не вживав бійки школярів тільки один от. Павел; два учителї Романовський і Величинський так кохали ся в сїй справі, що навіть і до того часу — надуживали »правил« сікуций. Величанський властиво не сік, а просто катував »виноградіемъ«. Те »виноградіе« приготовляв він сам: зрізував і туго звязував до купи десять шилягових, мірних, по два аршини завдовжки, лозин, ховав той пучок в столї, де звичайно зберегали ся ґеоґрафічні карти і ориґінали малюнків, по яким школярі навчали ся малювати. Скоро треба було вибити школяря, Величанський кликав двох, а коли школяр здоровий, літ 15—18, то й чотирох сторожів: вони брали хлопця за голову й за ноги, підіймали »на воздух«, а Величанський брав »виноградіе« і »яко добрий виноградар«, як сам казав він, бив »виноґрадієм« хлопця; бив він лївшою, бив люто, якось скажено, менш 20 ударів він не давав і рідко в якого хлопця після сього катовання не розлазили ся штани на шматки.

Романовський говорив, що »штани нї в чо-

му не винуваті«, перед сікуциєю він казав роздягти школяря до сорочки, виносив столець, на якому сам звичайно сидів, на середину кляси, товариші перегинали через столець оголеного школяря і Романовський власною рукою справляв сікуцию; бив він повагом рівномірно, пильнуючи не попадати вдруге на таке місце, де різка розкроїла вже шкуру; бив якось смакуючи і завжди »в два пріема«; себ-то вдарить з одного боку, перейде на другий, ударить і знова перейде. Трудно знайти другого чоловіка, щоб так як Романовський смакував в людській крови!

Перенятлива і нервова натура маленького Максима Одинця не спроможна була байдуже дивити ся на такі малюнки виховання шкільного; його в таких случаях била пропасниця до нестями і він кидав в клясі книжки, часом і шапку та що-духу було тікав зі школи до дому

Між учителями ґімназиї теж були охочі до бійки, але таких було мало, переважали їх ті що були колись професорами Кременецького ліцею; з ними добре було учити ся, і діти, під впливом їх гуманїзму, охоче брали ся до науки, хоча в той час учити ся було геть труднїйш, нїж тепер, вже через те, що підручників бракувало тай дорогі вони були. За граматику Востокова платили чи не по карбованцю; за історию Кайданова мабуть 2 карбованції...

Тодї, як помер Яким, Одинець Максим був в V клясї; звичайно добре перейшов в шесту і тут під крилом Даневського він кинув ся читати

книжки; читав богацько, не читав тільки тоді, коли був в клясі, або дома учив лекциї. Під кінець зими почав він хорувати на очи; лікар заборонив йому читати і писати, а начальство дозволило держати екзамен за шесту клясу по вакациях. Під кінець весни Максимові очи одужали і за літо він легко догнав курс і перейшов в останню клясу.

Перейшла осїнь, за нею зима з довгими вечерами та з лоєвими сьвічками; знов Максимові очи занепали. Після довгого гоїння одно око вигоїли, а на друге таки осліп. Літом мати не спроможна була здержати його, щоб не брав ся до книжок.

Не можна, матусю! казав він: я мушу, я повинен вчити ся і по вакациях здати екзамен за сьому клясу, щоб вступити до ліцею, а може й до університету. Піп Никодимович радить до університету.

— Добре, синочку, добре моя втїхо! але згадай і те, що радили тобі лїкарі і піп Никодимович згожувавсь з ними і казав, що ти ще такий молодий, що наука від тебе не втече, доженеш.

Згадавши, що Даневский справді так радив, Максим на якийсь час і забував про книжку та не на довго: мине день, другий і незрима, непоборена сила знов потягне його до книжки... Сяк-так, борючись сюди і туди, Одинець перебув вакациї і зараз подав ся до екзаміну. Екзамен йому зробили властиво формальний. За порадою свого керманича і опікуна він пішов до ліцея,

гадаючи, перебувши два курси і навчившись учити ся, не яко школяр, перейти до київського унїверситету.

Минув рік, та не минула Одинця лиха доля: на другому курсї знов розболїло ся йому око. Тут вже нї директор, нї Даневський, нї инчі професори не дали йому учити ся і притьмом налягли, щоб він, не гаючи часу, їхав до лїкарів в Київ.

Отжеж тепер і вернув він з Київа.

IV.

Посумувавши ще якийсь час на батьковій могилї, Одинець встав, положив перед хрестом три земних поклони і пішов до дїда по матери, до отця Корнїя Малинки, що жив напроти, тільки через майдан.

І сам о. Корнїй і життя його варто того, щоб сказати про них кілька коротких слів.

Він був останнїм в Кобзарівцї, а сим й на всю Україну, виборним попом. Того часу, з якого починаєть ся моя хронїка, йому було вже лїт сїмдесять, але се був бадьорий, жвавий, постатний дїд з довгою, густою, білою бородою і чисто голомозий. Він був попович по стародавнім сотеннїм батюшцї в Мринї; один він був у батьків, тим то вони, найначе мати, незвичайно пестила його, запопадливо піклувала ся коло його і довго не хотїла віддавати до семінариї, щоби там не обіжали її „малу дитину“. Сам батько та дякон його Тичина учили Корнїя, аж доки

йому не прийшла чотирнадцята весна. Тоді старий Малинка мовив до жінки:

— Слухай, попадя, що казати-му тобі: годі вже тобі держати сина біля боку, час йому на свої ноги, паробіка з його такий, хоч зараз женить...

— Ой попе, попе! чи не гріх тобі отаке казати... почала була хлипати матїр, але піп зараз спинив її.

— Годі, годі, ти мовчи та слухай, що я казати-му, колись було хлопців такого віку виряжають на науку в Січ, а тепер... піп журливо похилив головою... Не козакувати вже нам, шаблї і ржа перейшла. Так коли не в козацьку Січ, дак в попівську нехай іде. Одвезу його в Чернигів до семінариї, ректор там мій товариш, він хоч і чернець, а душа у його козача... Дак ти, жінко, лаштуй що треба Корнієви і виряжай його в дорогу.

— Попе! Іване! нехай би ще дитина погуляла дома, хоч годок... воно ще мале — благала попадя.

— Нї, нї! сказано: час і годї.

Попадя не змагала ся більш, бо тямила, що у її попа: »сказав, відтяв і мовчи«.

Небавом піп казав наймитови запрягти найбільшого волового воза, поклав на віз два мішки мідних грошей, взяв Корнія і одвіз його на греблю, де було кільки водяних млинів, а між ними і церковний.

— Ну, сину! — мовив піп до Корнія: — оце тобі віз і гроші і мішки: сїдай отут під

млином і купуй жито, що везти-муть люде на продаж; купуй за всї гроші; що купиш, нехай зараз Хома (дїд мірошник) перемелює на борошно. А як усе перемелеш, вези борошно до дому. Прощай! — і з сим словом піп рушив до господи.

За кілька день після того, як Корнїй привіз навантажений віз борошна, піп згадав йому і наймитови злаштувати в дорогу три кінських вози парокін і на два з них розложити мішки з борошном.

— Поїдеш, сину, до Чернигова і повезеш борошно; там ти його спродай та на ті гроші й мусиш контентувати ся в семінариї; улаштовуй ся, як сам знаєш; ти вже не мала дитина, а паробок.

Жито того часу було дуже дешеве; за десять кіп можна було в Чернигові добути і куток в хатї і харч: одначеж і борошно було дешеве і не диво, що Корнїєви грошей за два вози борошна стало ледви на два роки прожитку.

В семінариї він вчив ся добре; не згірш й поводив ся, хоча часом пустував і доставав часом за свої пустоти і палї і тройчатку. Ректор любив його найпаче за його добрий голос. Сьпівав Корнїй дуже добре: було як заведе на поклонах або на пасиї своїм високим, оксамитовим тенором — яке solo »Душе моя, что спыши« або инче яке, дак усїх слухачів возьмуть слези.

Перейшовши на »фільософію«, Корнїй загадав ся, чим він контентувати-меть ся останні два

роки. Відаючи батьківський залїзний характер, він тямив, що батько не дасть більше коштів, а у матери, коли і є яка прихована копійка, дак вельми невелика. Виїздячи на вакациї до батьків, Корнїй пішов, звичайом усїх семінаристів того часу, попрощатись і подякувати ректора і тут до слова розповів свій клопіт про кошти на будучий рік.

— Еге! — мовив ректор — я добре знаю кремезний характер твого батька: сказав — як одрізав і не думай — не гадай прохати у його коштів; але вдача і душа у його дуже добрі, тільки треба уміло зачепити його за болюче місце. Ми от-як зробимо: я запишу тебе в бурсу на семінарські кошти. Чого кривиш ся? Знаю, що жити в бурсї не до смаку; по вечерницям не можна гайсати: та слухай, ти — зелена голово! в бурсї ти не будеш; батько не пустить; але се зачепить його за живе; накинеть ся він на тебе, може й чубкової покоштуєш; зганьбить і мене; дарма! перетерпи; за годину одійде і кошти дасть.

Ректор вгадав. Скоро Корнїй розповів батькови, що його записали в бурсу, він так і накрив його мокрим рядном:

— Дак і ти, вражий сину, в жебраки пішов! суворо гомонїв старий Малинка: в несипущих хлїб однимаєш! старого мринянського попа в неславу вводиш! а був би ти скис маленьким! Бач, недотепа! не зумів власною головою та працею контентувати ся тай полїз на легкий хлїб; лежебоком замануло ся стати! да я тебе

за се, знаєш як! Забув єси, Ареде, що у нас сила-силезна людий злидарів, яким і Бог велів давати дітий до бурси, а у мринянського попа, хоч і нема битих талярів повної скрині, тай злидні у його ще не кублять ся... Геть! щоб більше про се я і не чув; зараз проси ректора виписати тебе з бурси, я й сам до його напишу... Бач, який приятель«.

Довго гомонів і шпетив свого сина старий піп, а таки послї вакациї дав синови кошти і на »фільософію« і на »богословію«.

Коли Корнїй скінчив семінарию, батько зараз же і одружив його, знайшовши йому пару у селї Кіптях. Чи подобаєть ся та дївчина Корнієви, чи нї — про те батько не питав у його і Корнїй не змагав ся: дївчина — дочка заживточного полупанка — була молода, красуня з себе і »з доброго роду«, а яка у неї вдача — про те байдуже. Повінчали, але весїля не справляли більш шести тижднїв, доки Корнїй не знайшов собі парохії. Тодї саме помер піп в Кобзарівцї: громадяне сієї парохії трохи знали старого Малинку, бо він яко товариш і приятель помершого отсе Кобзарівського попа часом провідував його, жив у його по тижню і трапляло ся, служив в церкві, служби його подобали ся людям і тепер вони, побачивши Малинчиного сина Корнїя, почувши в церкві, як він в крилосї виразно читає і гарно съпіває, охоче згодили ся взяти його до себе попом.

Небавом Чернигівський епіскоп висьвятив Корнїя на попа, а батько купив йому в Кобза-

рівці дворище помершого попа. Таким чином і став от Корнїй попувати в Кобзарівцї з початку XIX віку і попував до самої смерти більш 60 літ. Парохіяне дуже любили, поважали його і слухали і от. Корнїй знав і любив своїх парохіян, наче батько дїтий. Не було господаря, до якого-б не зайшов в хату от. Корнїй не яко піп, а яко добрий знайомий; коли приходив в обідню годину, він сїдав обідати попросту, випивав з господарем по чарцї — по другій, здіймав щиру бесїду, умів випитати і горе і радощі і подати добру пораду. В усїх справах чи родинних, чи громадських парохіяне вдавали ся до його за порадою. — »Вже як батько Корнїй порадить, так воно і буде«, говорили люде.

За те-ж в життю родинному от. Корнїй був сущий безсчасник. Другого дня по переходї в Кобзарівку, як розійшов ся він з своєю попадею, по ріжним сьвітлицям, дак же цїлий свій вік і не сходив ся: попадя займала увесь будинок, а він збудував собі на одшибі між пекарнею і коморою під одним з ними дахом окрему келийку з одним вікном, дак тут і звікував; лишень тричі на рік заходив він до попадї, коли вона на свої і на його імянини і на храмове сьвято скликала гостий і справляла бенкет.

Парохіяне не любили попадю; »загониста вона« говорили про неї. Справдї вдача у Марти Йванівної була недобра: задирлива, сварлива і лукава і хоч як вже от. Корнїй не ухиляв ся її, а зазнавав від неї богацько лиха. Усїм хазяйством орудувала попадя і усї добутки з хатньо-

го, з надвірного і з полевого хозяйства забирала попадя, не даючи попови навіть жмені пшона на кашу; усе він мусїв купувати. Хлїб, що звичайно приносили куми на хрестини, або давали за молитви: паляницї, мед з панахид, хустки, рушники, покривала — все те забирала попадя, попови лишали ся тільки ті гроші, що давали парохіяне за треби; гроші ті були вельми не великі: за хрестини — пятак; за вводини — гривня; за повінчання — карбованець, а з богатирів — три; за похорони дитини — золотий, а за дорослого — четвертак; за молебень — соровівка; акафист — копа; осьвячення будинку — коповик; за молебень в житах на Юрія — по гривнї з двора і т. д. Така платня попови була умовлена при самому виборі отця Корнія на попа в Кобзарівку.

Але і сї гроші не всї йшли на користь попови: попадя брала у його і на бенкети і, часом, на свої примхи; а коли піп не дає було з доброї волї, вона підстереже, коли його нема в дворі: вибере вікно у його в келиї, залїзе туди, винишпорить усї куточки, усї схованки і забере усї гроші. Вернеть ся піп до господи, бачить, що попадя хазяйнувала у його в келиї, промовить: »Бач, гаспидська баба! і вікно видерла!« плюне і квіта. Небавом після такого »хозяйновання« попадї, піп перестав держати гроші в келиї, а що було добуде, то ховає в церкві до схованок; в церкві доступу її не було. Тодї й попадя почала уживати инчих заходів: знаючи кротку та

сумирну полову вдачу, вона почала нахабно, ґвалтовно вимагати у його грошей.

Лежить було от. Корній у своїй келиї, читає, двері хоч і причинені, але закручкувати їх забув. Біжить попадя; двері навстеж, стане на порозї і каже:

— Попе! дай грошей; менї треба грошей.

— На що?

— Треба, на чай.

— Нема у мене грошей.

— Нема?

— Нема...

— Знати-меш же ти отсе́ »нема«.

Стукне дверми, примкне клямку, щоб попу не можна було вийти з келиї і миттю під вікно до попа. Торох! торох! шибки аж дзвенять; усї повибиває. Заким піп встигне вилїзти у вікно,— попадю вже й вода умила! сховаєть ся вона, та годину другу і очей нїгде не показує, доки піп не пересередить ся і не одійде. А скоро пересердив ся — Марта Йванівна була безпечна, що він вже не займе її.

А то трапляло ся і так: Прийде попадя в пекарню, коли вже піч витопить ся та до куховарки:

— А що ти, Уласю! вариш попови на обід?

— Суп, панїматочко.

— А деж той суп?

— В печи.

— Коли суп, дак сюди його цуп.

Вийме суп з печи і виле в помийницю.

— А ще що Уласю?

— Курицю, паніматочко.

— Ну і курицю з печи киш-киш! — витягне миску з печи і викине курицю собакам.

Вернеть ся отець Корній — обідать нічого; а попадя свій обід з обережности забрала з пекарні. Мусить піп йти обідати до Одинців, коли вони були в Кобзарівці, або до кого инчого з парохіян: колиж обідня пора вже перейшла, люде вже пообідали, мусів він вдовольняти ся шматком хлїба.

Трапляло ся ще гірше. Отець Корній любив під неділю, чи під сьвято, — в суху і теплу годину читати на дворі, ставши лицем на схід сонця, положене по церковному требнику »правило«. Марта Йванівна сяде собі на призьбі, плете панчоху і жде попа; аби він став »на правило«, вона зараз і гукне:

— Попе!

Отець Корній наче не чує, читає собі серед двору.

— Попе! Ареде!

Він не обзиваєть ся.

— Попе! сякий-такий сину! позакладало тобі, Ареде!

Піп мовчить, а попадя роздрочена тим мовчанєм схоплюєть ся з призьби, налїтає на попа, вибиває з рук його »Требник« і плює йому в бороду. Терпець у попа порвав ся: він доганяє попадю, збиває її з голови хустку і очіпок, хапає за коси; збиває її з ніг і починає волочить за коси по двору і бить: бив він люто, духу послухаючи; він тодї ставав несамовитим, озьві-

реним, бив, чим попало і по чому попало. Попадя репетує, аж скиглить.

— Просись, гаспидська Меґеро! винись! кричить піп.

— Не діждеш сього до віку, хоч убий, не попрошусь. Піп знов її за коси, знов волоче, аж доки утомить ся, або хто з людей прибіжить на попадин галас і виратує її. Отець Корній тоді замкнеть ся в своїй келиї і плаче-ридає, немов мала дитина.

Причт у от. Корнія — дякон Тичина, дячок Сотниченко і пономар Колінко — були люде майже одного віку з попом; у кожного з них окрім шматка ружної землї, були ще й власні; батьки їх були козаками, а через те і у них більш було козацького і хлїборобського духу, ніж церковного. Часто-густо трапляло ся, що й під звичайний час отцю Корнію нї з ким було в церкві служити; шкодив тут або »шкляний бог«, або геть частїйш те, що у кожного з причту був якийсь промисл: дякон був олійником, Сотниченко — чинбарював, а Колінко — фурманував. Прийде було пятниця, жде отець Корній, жде, щоб пономар брав церковні ключі та дзвонив до вечернї, не дождеть ся, бере ключі і йде до дякона. Дякон живо через вулицю біля самісенького цвинтаря.

— Дома дякон? питає піп дякониху.

— Нема, в олїйницї, олїю бє.

Отець Корній в олїйницю:

— Що се ти, Федоре, про церков забув?

— І не думав забувать.

— Чом же не йдеш до вечернї?

— Жду, заким подзвонять.

— Нікому дзвонить; Колїнко, мабуть, десь в дорозї.

— Я перед обідом сьогоднї бачив його біля шинку...

— Значить — в безднї гріховній валяєть ся, нічого на його й сподївати ся, іди ти дзвони.

— Менї не можна: бачите самі — повна олійниця людей; усїм треба забити олію, на кого-ж я їх покину.

— Звісно — треба; тай менї-ж в церкві треба.

— Вже там, як небудь самі, пан-оченьку, з титарем, а мене не одривайте.

— Ой, Федоре, Федоре! покинув би ти вже дяконовати та знав би саму олійницю, а то...

— Колись — покину.

— Колиж воно буде те »колись?«

— Небавом вже, от, як ноги простягну... Гей, гей! фалюй, фалюй! гукає дякон на того, що біля сковороди. Отець Корнїй махне рукою і піде собі. Коли на той час був в Кобзарівцї Максим Одинець, він ішов до його і Максим йому і дзвонив, і читав, і сьпівав. Одначе находила і на Максима охота пожартувати з дїдом.

— Іди, Максиме, подзвони — кличе отець Корнїй.

— Коли не дві сороківки, дак не піду.

— Чи не здурів ти! За »помилуй мя« люде платять копу,- а ти з дїда правиш копу за те, що кільки разів бовкнеш в одного дзвона.

Поторгують ся і поєднають ся на сороківці. Максим подзвонить і садить себе під дзвіницею, а піп жде його в церкві; надокучить йому ждати; виходить він на рундук, бабинець і гукає:

— Максиме, Аред твоєму батькови! чому не йдеш в церкву.

— Чого.

— Наче не знаєш — чого? вечерню править.

— А що дасьте?

— Я-ж тобі дав сороківку.

— То за те, що дзвонив; а за відправу вечерні дасьте копу.

— Ах ти, соптяк! бач! вертопрах, як з діда дере! знов торгують ся і знов єднають ся на сороківці. Одначе такі жарти не мали жадної лихої ваги і от. Корній щиро і глибоко любив свого внука, піклував ся про його і вельми вболївав його безталанню.

Тепер, коли Максим розповів йому про те, що він виїздив у Київ, от. Корній журливо похитав головою, сумливо зітхнув і скорботні сутїни охмарили йому лице.

— Не добре! промовив він.

— Чого вже й гірше, сказав Максим: просто не приберу ума, що й дїяти. Подумайте, дїдусю! два годи просидїти без дїла, згорнувши руки. Хиба і не пекельна мука та ще й через два годи, що там буде — Господь відає.

— Не добре, не добре; але не читати нїчого не значить сидїти без дїла, дїло можна знайти і без книжки; була-б тільки охота.

— Звістно, літку я не сидіти-му без діла: косити му, жати-му, орати-му, городити-му; не буде свого — до людей ходити-му, нарешті, коби що, баштан засажу і стерегти-му; в літку діло найдеть ся; а от прийде осінь, зима; настануть довгі без краю вечері, що тоді?

— Пряжі посучи да плети ятері, підсаки неводи, весною чумаки заберуть... а то знаєш що? Іди з чумаками на Дін; просто хоч з погонича ставай...

— Справді, дідусю! а діло не ледаче, скільки сьвіта побачу, зрадївши, мовив Одинець: алеж се хиба вже на весні, а перед нами осінь.. зима...

— Не жури ся, якось воно буде, розкинемо головою, щось поміркуємо, сказав о. Корній і на чолї його і в очах знати було, що в голові у його зворушила ся якась нова думка.

V.

У Кобзарівцї з давних давен був такий звичай, що по недїлям після Служби Божої чоловіки, вийшовши з церкви, не розходили ся зараз по домівкам, а коли не було дощу, дожидали ся на цвинтарі, заким вийде піп і тут у них з попом йшла бесїда і нарада про громадські, про церковні, а часом і про родинні справи. Так само отсе й тепер в першу недїлю після того, як Одинець вернув ся з Київа: між церквою і дзвоницею на цвинтарі стояло з сотню людей — все дїди да дозрілі люде; жіноцтва і молодїжи не було.

Вийшовши з церкви о. Корній привитав людей і мовив до них: »По завтрому у нас св. Прокопія, се сьвято церковне, хоча служба в церкві і буде, а про те і в полї дїла велика сила: жита аж плачуть, да просять ся швидче дожинати; дак хто ще не обжав ся, нехай не празникує, а жне; праця коло доброго дїла не гріх, а лїнощі—і сором і гріх... Та ще щоб в той день нїкого не то в шинку, а й біля шинку я не бачив. У кого нема вже в полї дїла, той нехай до церкви йде, а не справляє байдаків.

— Я хоч і обжав ся, а таки до церкви не прийду, бо треба на ярмалок в Бобровицю, озвав ся один з чоловіків.

— Се ти, Климе, говориш? спитав піп.

— Та нїхто-ж, як не я.

— Викинь же сю думку з голови.

— Не можна, чоботів треба, пан-оченьку!

Тепер лїто, не холодно і босонїж; не чоботи, а Янкелева ятка тебе кортить; чобіт не купиш, а гроші проведеш під яткою: я твою вдачу знаю; і не думай їздити. За два тижнї Іля і у нас ярмалок.

— А два тижнї як я без чобіт буду, соромно босому і на базар і до церкви піти... Нї вже, пан-оченьку, нехай я поїду...

— Нї, не їдь, а не послухаєш, — прийде піст, я на тебе покуту.

Клим Хабло змагаєть ся, просить ся, щоб о. Корній не боронив йому їхати, а піп стоїть на своєму — не можна і кінчать на тому, що

Клим згожуєть ся, »що не можна попа не послухать ся«.

Тоді о. Корній здіймає бесіду про Павла Бобиря!

— Чи ви знаєте, що Павло четвертий день не встає?

Люде мовчать.

— І ти, Байдо, не знаєш?

— Нічого брехати, — не знаю.

— І не соромно тобі? тож твій сусіда. Дак от у Бобиря непочата нива і нікому її вижати, і ні за що у його женців наняти, тай де тепер їх найдеш! Бобириха сама не вижне, де там їй; чи коло хорого чоловіка, чи на полі. А вжеж житу не пропадать. Дак от ви на Прокопія і зробіть добре діло; зберіть ся та гуртом і вижніть Бобиреве жито... Вжеж не можна не помогти недужому; за се гріх великий од Бога.

Громада згожуєть ся, піп дякує і знов каже:

— А от третя річ: скільки разів я і казав вам і благав, щоб ви покинули отой лихий звичай водити злодіїв по селу. А ви на тім тижні, що скоїли?

— Се ви, пан-отче, про тих, що у Пасинка комору потрусили, озвав ся Хабло: дак то лопацони...

О. Корній аж розсердив ся:

— А лопацони — хиба не люде? хиба вони не брати нам? Злодії, дак щож! прокрали ся — за те їх покарає суд, а ви не глуміть ся, не знущайтесь з їх. Я вас научував, що се звичай бридкий, сором од людей і гріх од Бога.

*

— Звістно не добре діло знущати ся, озвав ся Іван Недоля, я се казав, усовіщував, да нічого не можна було вдіяти; паробки — як затяли ся, водить по селу, та хоч ти їм що.

— А знаєш ти, Іване, хто саме з паробків був привідцею?

Іван мнеть ся, неначе пригадує; тим часом чутно голоси: »Усї заодно були, не було привідції«.

О. Корнїй розуміє, що тут сущої правди не добереш ся, а тільки доведеш людий до сварки проти Івана: він переводить бесїду на табаку:

— А нуте, в кого є за халявою рожок з табакою; кете понюхать; пора вже. Показуєть ся кільки рожків; починаєть ся нюхання табаки, сиплють ся приказки, люди веселїйшають; тодї о. Корнїй, наче вже нїколи і не згадував про привідців, а накладає покуту на всїх паробків, які водили по селу злодіїв і каже батькам, щоб вони самі вже загадали тим »вертопрахам« спокутувати свій сором і гріх і на Прокопія вижать Бобиреве жито, а потім і перевезти його з поля.

— Добре! нехай так і буде, чутно голоси. І о. Корнїй — певен, що наложена їм покута буде справлена — питає: чи не знає хто продажнього доброго коненяти, да такого, щоб було не кусюче, не брикливе, не наровлене і не дороге.

— Такий саме четвертачок є у Кіндрата Бистрика, каже хтось з гурту: він хвалив ся, що об Ілї виведе на ярмалок.

— Еге, еге! у Кіндрата конячка добра, смир-

на, у возї славно ходить і пуги не треба і не дорога; може за 12 карбованцїв оддасть. Та на що се вам пан-отченьку, куди вам їхати?

— Куди доведеть ся. Може поїду нової парохії шукать...

— Е! нї! ми вас не пустимо...

— Утечу, жартує піп.

— А ми доженемо тай вернемо...

Починають ся знов жарти, регіт і веселі парохіяне розходять ся обідати.

За тиждень чи що о. Корнїй прийшов до Одинчихи.

— Ну, що стара, жартував він до неї, що твій Максим — грає, вибрикує?

— Нудьга на йому вибрикує; просто з ніг хлопець валить ся.

— А ти, Сиклито! ту нудьгу прожени, або сама на нїй верхи, да підтюпцем... А де справдї Максим?

— Мабуть на пастовнї косить; зараз к обіду прийде. Лаштуй, Домасю, на стіл.

За обідом о. Корнїй все жартовав, все сипав приказки. Нарештї, щоб розвеселить Максима, він подав йому свою тавлинку і мовив:

— Ось нюхни, небоже! табака журбу переможе.

Максим усьміхнув ся, понюхав і почав чхати.

— От — бач, моя правда і повеселїйшало.. На здоровля! ну ще раз! ще раз! се добре! старі люде кажуть: чхаєть ся—дорога кладеть ся...

— Куди вже... і чхи!... менї... і чхи!... та до-

рога... і чхи!... Чхання усіх розвеселило, почали ся сьмішки, жарти, а перегодом о. Корній і каже:

— Воно справді: нічого-б тобі, Максиме! сидіть в Кобзарівці, добре би було поїхати.

Кудиж я, дідусю, поїду?

— Гм! куди... з долини в долину по рідній Україні.,.

— На печи їздити-ме, озвала ся Сиклита.

— І піч, небого, не ледача річ, алеж піч тучить, а дорога учить.., от-що на мою думку: Максим каже: треба йому учити ся, а лікарі йому кажуть, щоб і книжки в руки не брав, а то й друге око занедужає. Отже я й пригадав собі, що є в сьвіті инча недрукована книжка, яку треба читати не очима а душею, серцем і вона подає таку науку, якої жадна друкована книжка не дасть і читати її безпечно, очей не натрудиш... Чи чув, Максиме про сю книжку? Я кажу про подорож...

Максим страх як любив подорожувати. Подорож по Україні була його заповітною мрією. Він так зрадів, що аж не видів і, підвівшись з лавки, мовив:

— Діду, дідусю! знаю я сю золоту книжку — вона моя мрія, алеж як його їхать, коли в кишені віхоть.

— А ми тим віхтем повіхтяємо шлях, от ти — сюди виль, туди виль, тай опиниш ся за сім миль. Вжеж не марне то цілих два тижні моя стара голова міркувала. Ну, щоб ти сказав,

колиб у тебе добрячий коник, легенька тарадайка; ти-б сїв тай рушив по Українї? Що?

— Ба! дїдусю; та се-б був мій рай...

— Хоч не рай, а добре-б було. Ну, дак отяк ти не підплигуй наче той горобець, а сїдай вряд, щоб Бог був рад, та послухай те, що я казати-му... і ти Сиклито! слухай, ти-ж йому мати, і ти Домахо ушей не затикай. Висидїти молодому паробкови два годи в селї без того дїла, до якого у його душу тягне, се дуже тяжко. От я і примірковав, щоб Максим отсї два роки подорожував по Українї та читав ту велику книгу, що зоветь ся природою і людьми. Коника я вже йому купив, може знаєте — у Кіндрата Бистрика; чепурне коненя, сумирне і веселе, завтра ранком піди тай забери...

Максим обвив ся округ дїдової шиї і з радощів росив йому лице теплими сльозами.

— Годї, годї! вгамуй ся, синку! — мовив дїд — та слухай далї. Об Ілї купимо збрую і тарадайку, за тиждень ти влаштуєш ся, а на Маковія по обідї і рушиш з Богом. Щоб веселїйше було — бери з собою свого »Разбоя«, візьми таганки, сокирку, казанок, дровець, барильце з водою і все инче, що неминуче в дорозї.

На Українї у нас люде добрі, подорожного чоловіка скрізь привитають, нагодують, напоять, ще й на дорогу дадуть; а про те без копійки в кишенї подорожувати незручно; дак от тобі про всяк случай на дорогу 25 карб.; бери та на Маковія і їдь! Щасти тобі Боже! по всяк час і на всякому місцї.

Тут вже і Одинчиха і Домаха не вдержали ся і усї троє разом цїлували і дякували о. Корнія. Коли схвильовані душі трохи заспокоїли ся, о. Корній зняв бесїду, куди і яким шляхом Максимови подорожувати. Максим був тієї думки, що він бажав би перш за все обїздити рідну свою Чернигівщину. Отець Корній не згожував ся і говорив:

— Полтавщина більш цікава, хоча правда, що Чернигівщина більш старійша, а сьвята старовина дух бадьорить... Алеж! добрий край та лиха година і вжеж народ не дурно в приказках так недобре схарактеризовав чернигівські міста: у Ніжені, каже, самі греки — недопеки; в Конотопі — загрузнеш в болотї; Согниця — роскошниця, є де спати, да нічого їсти; у Суражі — люде вражі; у Погарі — люде погані; Городня — голодна; в Острі личані майстрі...

— Алеж діду! і про Полтавщину недобрі приказки: хто в Полтаві не бував — той лиха не знавав; Ромен город на горі — по два дурнї на дворі; Лубнї — дурнї; Гадяч — московський квач; у Хоролї — нї долї нї волї; Золотоноша — була-б хороша, колиб не заїли її воші; скрізь — виходить — недобре.

О. Корній тихонько зітхнув, скинув очі на образ і трохи перегодя мовив нїби сам до себе:

— Недоломки... батьківську славу кинули під лаву; а було — де козак, там і слава... минуло ся.

Довго ще Одинець радив ся з дїдом і ста-

ло на тому, щоб осїнь і зиму подорожувати по Полтавщинї, а весну і лїто по Чернигівщинї.

Тодї почали радити ся, яким шляхом їхати: чи на Прилуку, чи на Золотоношу?

— В Прилуцї нема у мене нїкого знайомого, а в Золотоноші панує старий мій товариш о. Василь; от ти до його, наче до дому; тай по дорозї — от у Вороноках є добрий чоловічок, я дам тобі до його цїдулечку, а він тобі далї шлях покаже. Я і пана Сакуна добре знаю, та ну його; він просто — періста з великого сажу.

Вже прийшов і вечір, а дїд з онуком не скінчили ради про подорож. О. Корнїй все научував молодого Одинця, як йому поводити ся в дорозї між людьми; радив його до всього придивляти ся, все помічати, спостерегати; порадив йому приказки, піснї і казки записувати, »хоч аби-як«, аби не забути; »а коли що, дак хоч на рукаві ногтем записуй«.

— Я отак в семинариї робив: коли чого не можна було записати як слїд, я зараз ногтем на рукаві запишу і нїколи вже того не забуду — казав отець Корнїй.

І не счув ся Максим Одинець, як швидко минув час до Маковія: немов одна година. Думки про подорож всього його так пронизали, що він не спроможен був нї про що більш думати, опріч подорожі. Домаха теж загрузла в справу подорожі брата, вона, як і мати її і радїла з тиєї подорожі і сумовала. Два годи не бачити-ме вона брата! два годи він буде в дорозї, а за та-

кий довгий час, та ще в дорозї — чого тільки не станеть ся. Нераз отакі думки доводили молоду дївчину до слїз.

Прийшло і сьвято Маковія. О. Корнїй, як і звичайно, відправив службу, а після неї рушив з усїм причтом, з хрестами і з коругвами на майдан сьвятити воду. Майдан так і захряз людьми, квітками да маком: у кожної дївчини голова була густо заквітчана і в руках великий пучок квіток, на шиї повно намиста, у кожної молодицї снопик маку: квітки, ріжнобарвні хустки на головах, барвисті плахти, запаски, корсетки, стрічки в дївочих, гаптовані рукави сорочок; зелені і голубі з червоними мушками юпки на молодицях, сині жупани підперезані червоними поясами на парубоцтві, золоті ризи на духовеньстві, коругви і прапори брацтва церковного — все отсе вкупі превподобляло майдан великому квітнику.

Скінчивши водосьвятіє о. Корнїй, його вікарний о. Михаїл з усїм причетом пішли до Одинчихи вирядити Максима в дорогу. За обідом усї були веселі, бесїда йшла більш жартовлива; а скоро пообідали і випили варенухи, о. Корнїй мовив до Максима:

— Лаштуй ся, не гай часу; з півдня вже геть звернуло, а до Веприки верстов двадцять буде. Запрягай!

Коли Максим зовсїм улаштовав ся і запряг коня, попи з причетом відправили молебень »о путешествующих«, за кілька хвилин усї посїдали, посидїли хвилин зо три, коли встали,

о. Корній чуло, сердешно ще раз прочитав перед образом »Луці і Клеопі«; тоді поблагословив внука і почало ся звичайне прощання. Стара Одинчиха і Домаха просто голосили...

Нарешті тарадайка рушила з двору. Мати, сестра і стара нянька Оришка провели Максима за царину, ще раз попрощали ся і довго стояли німо серед шляху, аж доки тарадайка не сховала ся в далечині.

Хоч як радів Максим своїй подорожі, одначе, коли лишив ся самотою, коли не стало видно рідної Кобзарівки, його переняв той сум і скорботи, які звичайно обгортують кожного, хто розлучаєть ся з людьми близькими серцю.

VI.

Сонечко починало вже ховати ся за верби, золотячи верхи їх своїм жовто-ніжним проміням, коли Одинець приїхав до Веприківського попа Василя Борсука. Борсук сидів на рундуку. Довідавшись, хто такий його гість, Борсук тепло повитав Максима, гукнув челядника, велів взяти до стайні Максимового коня і тарадайку та доглядати по хазяйськи, а Максима попросив до сьвітлиці.

Будинок о. Борсука — був звичайний попівський будинок того часу: широкі, але понизькі двері з великою залізною клямкою, вели в чималу сьвітлицю з чотирма вікнами — двоє на двір, двоє в сад; підлога в сьвітлиці була біла, некрашена, заслана білими ряднами, стіни і накладна стеля вимазані крейдою; на покуті

в кіоті стояли два вінчальних образи і перед ними вінчальні сьвічки за склом. Зверху кіоту спускав ся довгий вишиваний рушник; в шаховці під кіотом лежали церковні книжки, хрест, кропило, епітрахіль і кадило; між вікнами висїли портрети Петра Могили і Лазаря Барановича. За сволоком було повно васильок, гвоздиків і чорнобривців; вподовж однієї стіни стояла широка лава, заслана дорогим килимом, а вподовж другої деревяна, простої роботи канапка, теж покрита килимом, проти канапки стіл засланий білим наче сніг той настільником; біля дверей стояла шафа з посудою, з ріжними графінчиками, пляшечками і чарками шкляними, срібними і золотими; нарештї під грубою з зелених кахель стояла велика, червона, на колесах скриня. На право з сьвітлиці була невеличка кімната задля дітей; за нею — спочивальня, а далї велика пекарня без помосту, з рівною, вивіхтеваною жовтою глиною долівкою. В усьому домі панувала незвичайна чистота. З надвору скрізь під вікнами бузок, рожі, красоля, любисток, рута, шавлїя, чорнобривцї і гвоздики. Двір був просторний, покритий споришем: по одну руку — стояло дві великих, дубових коморі, по другу — »людська« хата, де жив палочник і церковний сторож; стайня, волівня і инчі будівлї задля худоби були на другому, на »чорному« дворі; клуня і омшеник були за садом на пастовнї.

— Радий я, сину! дуже радий, що ти завернув до мене, — говорив о. Василий — роз-

кажи-ж менї, як там живе-має старенький мій товариш Малинка? він чимало таки старійший за мене; я ще на »граматицї« сидів, а він вже богословом був, а проте товаришували ми лепсько: вкупі польовали на чужу садовину, вкупі й на вечорницї бігали, а вжеж! всього було... Голос у Корнїя гарний був; тепер, мабуть, не сьпіває, а рипить наче немазане колесо на новій осї, ну, ну! дак розказуй, усе менї розказуй.

Аж ось ввійшла попадя. Се була жвава, ба — добра ще цокотуха. Привітавши Максима, попадя почала докоряти попови, що він досї не загадав нагодувати Максима.

— Дитина з дороги, певна річ їсти хоче, ну щоб тобі — гукнуть на Мотрю, щоб подала сметани, сиру, паляницї, а ти й байдуже.

Піп скривив ся; йому засвербіло за вухом, він мовив:

— Справдї, на старости-лїтьох наче хто памороки забив; вибач, сину! Я зараз скажу.

Він хотїв йти, але попадя його спинила, говорячи:

— Сиди вже; зібрав ся колядувати, тодї як люде щедрують. Мотря зараз вечеру принесе. Вибачте, обернула ся попадя до Одинця: ви може звикли до чаю, а ми його не вживаємо, держимо тільки про людей, тай то хиба на великі сьвята.

— Смаку я не доберу в тому чаю, мовив Борсук: сама вода тай годї.

Принесли вечеру. Борсук став частувати Одинця.

— Дякую, не вживаю.

— От тобі й на! Який же з тебе козак! по козацьки без чарки ні сплакнути, ні заснути не можна.

— Не силуй, попе, дитину, озвала ся попадя; не вживає, то й добре робить; ось я почастую його сливянкою, старою, ще позаторік наливала.

Одинець подякував і за сливянку.

Вечеряли борщ з вюнами, карасї смажені, а на закуску кисїль з яблук та мед.

— Тепер лягай, синку, спати, мовив Борсук по вечері до свого гостя; от-тобі й постїль; спи добре да вставай рано; про коника про свого не турбуй ся, він в доброму доглядї; буде й нагодований і напоєний. Коли захочеш, завтра ранком їдь зо мною, побачиш моє хозяйство; воно в мене хоч не велике, а клопоту з ним доволї, скрізь треба свого ока; бо правду сказано: де господар не ходить, там нива не родить. В пасїку зайдемо, пасїка у мене добряча, а пасїчникують дївчата.

— Які дївчата?

— Звістно: не чужі, а мої; у нас дві дочки — синів нема; і в обох у їх велика охота до пчоли; ну дак я і віддав пасїку їм до рук, нехай орудують; звісно під доглядом доброго пасїчника, тай сам щодень навідуюсь. Ну, спи з Богом; на добра ніч тобі; нехай тебе блохи не кусають.

Другого дня ранком ледви сонечко підбило ся поверх дерев, о. Василь розбудив Одинця.

— Заспав з дороги, небоже; ну, коли є охота в пасіку, дак вставай, зараз їду... я вже й на степу був.

Одинець митю схопив ся, умив ся, убрав ся, помолив ся Богу.

— Готов! мовив він.

— Добре, їдьмо, але може ти не призвичаєний їздити натще, дак ось тобі на тарілці хліб, огірки і сало; перекуси; не вважай, що Спасівка; недужому та подорожньому Господь звинить... перекуси, а снідати-мемо вже в пасіці.

Коли виїхали з села в яринну руку, перед Одинцем показав ся білий, немов сніг той, широкий без краю обшир гречок, котрі саме розповнили ся цьвітом; в полї стояли пахощі меду; навкруги гули пчоли. Верстов за дві од села Борсук, вказуючи пужалном в ліворуч, мовив.

— Он, бачиш, маняють три курені; отож і є моя пасіка, зараз буде поворотка до неї. Я розбив пасіку на три курені, по дві сотнї пнів, в середньому — Божко, а в тих, що з країв, дочки, у кожної свій курінь; звісно, з такою силою нї їм, нї діду не справить ся, дак я держу ще на літо двох наймитів. А не боїш ся ти пчіл?

Одинець усьміхнув ся і відповів:

— Нігде правди діти: трошки бою ся.

— Ну дарма, тільки не одмахуй ся; хиба вже котра сяде на тебе; тодї прожени, а доки літає хоч як близько, не махай рукою, дак вони тебе й не кусать-муть.

Каша з тараню вже була зварена, коли приїхав Борсук з Одинцем і зараз же посїдали снїдать. Дїд Божко снїдав у купі з усїма, а наймити окремо. Поснїдавши, Борсук огледїв пасїку; помітив улики, в яких треба було підрізувати стільники і тодї приняв ся з Божком до сієї роботи, а Одинець з попівними ходив по пасїцї, — все тут цікавило його, починаючи з самих попівен.

Дївчата вони були не дуже молоді — старійша на 22, молодша на 20. роцї; недуже і вродливі, але чепурні і вельми приязні, говіркі, веселі. Вони вміли писати; читали самі церковні книжки, з сьвіжких тілки й було у них що »Енейда« Котляревського та Шевченків »Кобзар« і »Катерина«; отсї книжки Борсуківни знали на память, а до росийських не було і охоти у них, бо таки росийської мови вони не тямили. По звичаям того часу дак Борсуківни вже засидїли ся в дївках; не то щоб женихів не трапляло ся, а були вони трохи вередливі: попадями не хотїли бути, »кручками« гидовали, все дожидали паничів з доброго панського роду; а таких паничів хоч і вельми надило віно попівен, дак же попівни не вміли нї на фортепянї грати, нї вальса витинати, нї по французському говорити, нї модних рамансів сьвівати, хоча обидві сьпівали дуже добре і знали силу силенну пісень, але все то піснї були »прості«, не модні, не росийські романси. Робітницї з попівен і хозяйки були дуже добрі: вони вміли і коло печі порати ся, і дїжу замісити і коров подоїти, не соро-

мили ся і грядки копати, і городину садити і полоти; але не згірш вміли поводити ся і з людьми, знали, як треба гостей приняти і повитати; з простими дївчатами на селї вони були »свої сестри«; инчого убрання опріч народнього не носили; не тому, щоб нї з чого було, достатки у батьків були добрі і гаптована шовком плахта часом коштувала-б за дві суккнї; носили попівни народний стрій тому, що »так вже водило ся з покон віку«. — Позаторік прийшла їм охота навчити ся ходити біля пчіл; ціле лїто вони пильно учили ся практично у батька да у Божка і добре зрозуміли, в чому сила догляду за пчолами. З пасїки Борсук мав добрий зиск; над його мед не було луччого і платив ся по 10, по 15% дорожше звичайного!

Коли попівни ходили з Одинцем по пасїцї, над головами у них показав ся рій пчіл.

— Он-он; новий рій, скрикнув Одинець; треба ловить.

— Нї, не треба, відповіла старша попівна; нехай собі летить, куди хоче; до Ілї добрі рої, а опісля Ілї, нехай собі сидять на гілї.

— Чому се так? спитав Одинець.

Борсуківна докладно відповіла йому, немов який професор, розповідаючи подробиці житя пчіл під кінець лїта.

— А от я сього і не знав.

— Не диво, а ми того не знаємо, що ви знаєте...

— Ну, от наприклад, які є по сьвітах люде і як вони живуть?...

— Аби була у вас охота слухати, а я охоче розповім вам про се, чи по обіді чи у вечері; а ви менї пісень за те сьпівати-мете.

— Пісень ми вам і так засьпіваємо, аби слухали, хоч і зараз, якої вам?

— Колиб такої, якої я ще нїколи не чув.

— Хтож вас знає, якої ви не чули: — чули »Ой вийду я на шпилечок«.

— Сю чув.

Попівни почали називать кілька пісень: Одинець усї їх знав; нарештї Оксана, не питаючи вже, чи знає Одинець чи нї, засьпівала:

»Ой як розплакалась бідна вдова,
Тож не вдова, то вкраїнська земля,
Що на Вкраїнї давно добра нема,
Бо ляшки та жидки посесиї закупляють«...

Тут Оксана спинила ся і мовила до сестри:

—Ну бо, помагай; самій трудно, не виведу.

Сестри сьпівали далї:

»Да християн на панщан повертали«...

Одинець нїколи не чув сїєї піснї і слухав її вельми уважно, а коли сестри скінчили сьпівати, він спитав, у кого вони переняли таку гарну історичну пісню?

— У тата; він і тепер ще часом сьпіває її.

З приводу піснї Одинець почав розпитувать, чи знають попівни, хто то такий, що про його в піснї сказано:

... пан Хмельницький, житель Чигиринська.
Писар військовий, козак лейстровий...

Попівни знали те; бесіда перейшла й на

инчі історичні події за часів Козаччини. Одинець дивував ся, що попівни — все те знають і питав, з яких книжок вони довідали ся і про Хмельницького, і про Виговського, і навіть про Калниша і Білого?

— В книжках ми сего нічого не читали, а від старих людей чули, да з пісень тато нам розказував, а покійниця бабуня наша, а його мати дак усе знала. Було в осени, або по вечерам поприходять дївчата на попрядки, ми прядемо, а бабуня розповідає нам про старовину; а втомить ся, ми тоді до дїда до Божка, він теж силенну силу знає і про старовину і пісень. От колиб ви почули, як він сьпіває. Попросїть, щоб засьпівав.

— Нї, сестро! перебила Феня, не засьпіває він: хиба-б тато сказав; а то — чужому чоловікови неяково не послухаєть ся.

— Чому? спитав Одинець.

— Хиба не знаєте? Заборонено сьпівать козацькі піснї, приїздив ісправник не що давно, скликав людей і заборонив і козацькі піснї і вулицю парубкам і кобзарів велїв брати в арешт, скоро сьпівати-муть про старовину. Сам про себе в хатї каже, нехай, що хоче, сьпіває, а принародно і на вулиці не можна; а хто не послухаєть ся, тому хлоста на майданї.

— А ну, дїти, час обідати! гукав Борсук.

Обідати поїхали до господи в село, по обідї знов в пасїку. Одинець спізнав ся з Божком і зістав ся ночувати у його куренї.

Божкови було тоді літ з 80. Він з козаків

одинокий, цілий вік бурлакував; кілька разів ходив з чумаками і на Дон по рибу і в Крим по сіль; богацько бачив сьвіта і людей: діди і батьки його покоління були трохи що не очевидними сьвідками того, що діяло ся на Україні в другій половині XVIII віку; і Божкови довело ся богацько чути від них оповідань про ті часи, тим-то голова його була доверху натоптана казками, приказками, піснями і жартовливими оповіданнями про москалів, жидів та панів.

Минуло тиждень; Одинець і не счув ся, коли він проминув. Що дня по обіді він ішов у пасіку, тут і ночував у діда Божка, впиваючись його оповіданнями, приказками і піснями і дуже великий жаль кремсав йому серце, що не можна було йому писати, одначе дещо важнїйше з того, що чув він від Божка, позаписували йому Борсук і його дочки.

— Богацько ви, дїду, знаєте, мовив якось Одинець.

— Не диво, богацько й прожив на сьвітї; та що я! он як Дмитро Бараболя — дак ото дїдуган; живе більш сотнї лїт, а ще й досї сьпіває... отам пісень!... він і на Сїчи був і в Туреччинї був, сказано — Запорожець. Одинець, почувши про такого старезного дїда, невимовно зрадїв і спитав, де він живе.

— Недалеко за селом, у себе на хуторі; а хутір у його в глибокій балцї, в темному лїсї; давно вже я не бачив Дмитра, років зо два; трудно стало до його ходити; собачнї стільки

розвів, що й приступу нема. Цікавий дід; от — ви-б навідались до його; тільки треба з кимсь знайомим, самому не можна; от колиб отець Василь, дак тепер же йому ніколи; спасівка, люде говіють, в церкві треба править.

Одинець упрохав Божка і на другий день перед полуднями поїхали вони до Баработі.

Верстов зо дві від села взяли вправоруч і почали спускати ся в долину; непомирно спустили ся в глибоку балку, порослу густим аж темним лісом. Ще не було видно житла, як на зустріч їм кинула ся ціла зграя овчарок. Пси лютували, трохи на віз не скакали; трохи за морду коня не кусали. Догадливий Божко набрав повну торбу сухих скоринок і потроху кидав їх собачні. Собаки гризли скоринки, одначе не вгамовували ся.

— Мабуть таки вражі собаки не підпустять нас до діда — говорив Божко — торба моя порожніє, а вони ще більш в'їдають ся. Прямо — хоч вертати назад, тривайте-ж ви, я таки проведу вас.

Божко взяв торбу з скоринками, напхав туди туго сіна, обтрутив її кілько разів налигачем і кинув собакам. Пси усі разом кинулись на торбу; одно рвало її до себе, друге не давало; почалась гризня. Отсього то Божкови й треба було: пси забули про приїзжих. Під'їхавши до брами, Божко свиснув: на посвист вибігла дівчина-підліток і спитала:

— А кого вам треба?

— Діда Дмитра.

— Дід лежить, нездужає вельми; на що вам його?

— Сказано: треба; одмикай браму.

— Е, ні; я не одімкну, треба діда спитати ся, я не знаю, що ви за люде; а в господї опріч мене да дїда нема нікого... Якже се вас собаки пропустили? Може ви...

— Та годї тобі про собак... протруїли ваших собак, отам у лїсї усї вони попростягали ноги — жартував Божко — бігай до дїда, та скажи, що приїхав Божко, попів пасїчник...

— Е! коли ви Божко, дак я вас знаю, — мовила дївчинка — да тільки не пізнала, давно не бачила; ну дак тривайте-ж, я зараз.

Вона побігла до хати, вибігла з ключами, одімкнула браму, впустила приїзжих і знов замкнула, говорячи:

— Коня ставте під повітку, в холодок, не так муха його бити-ме; та ліпше-б було розпрягти, я зараз принесу йому сьвіжого сїна.

Дїд Дмитро Бараболя лежав на полу, прикритий кожухом: у хатї було чисто, весело, наче в віночку; за образами, за сволоком повно квіток; на стінї над полом, де лежав дїд, висїло дві великих рушниці: над головою — хрест, а в кутку в головах дві вельми заржавлених шаблї. На голові у Бараболї було доволї ще волося, але воно, як і на бородї, пожовкло вже; лице дїдове висохло, поморщилось, пожовкло і нагадувало печене яблуко; ніс скарлючив ся, очи запали, але з глибинї своїх ямочок вони ще кидали інколи искри, вся постать дїдова так зі-

гнула ся, що величиною походила на дитячу. З усього знати було, що дід прожив довгий вік і нездужає вже давно; старечий недуг вельми знесилив діда, виснажив його усі життєві соки, лишив йому саму тільки шкуру, що обтягувала кістки.

Привитавшись чоломканням і поцілунком, дід Дмитро спитав у Божка, указуючи пальцем на Одинця:

— А се чиє хлопя з тобою?

— Се унуча кобзарівського попа Корнія.

Бараболя наморщив чоло, знать — щось пригадував, а потім мовив:

— У Корнія-ж дітей Біг-ма?

— Се син його небоги, що за Одинцем.

— Хиба; старого Одинця доводило ся бачити; ну, добре гаразд; сідай же небоже; гостем будеш, спасибіг! чим же нині вас частувати?

— Нічим, дідусю, не треба.

— Так не можна, не годить ся... Любко, кликнув дід дівчину, тітка ще не вернула ся?

— Ні.

Якже вона барить ся; ну дак ти за неї; бігай на город, да принеси гостям добру дубівку і кавуна...

— Що і ти, Дмитре, лежиш? — спитав Божко; мабуть нездужаєш?

— Не то, щоб нездужаю, а відпочиваю, сили набираю ся, щоб було з чим перейти велику дорогу на той сьвіт.

— Рано ще, мовив Божко; туди ніколи не спізнимо ся.

— Кажи, говори: — рано, а я знаю, що мене там давно ждуть; що я давно вже чужий вік заїдаю. Подумай: скільки то я прожив: я вже був парубком з вусами, як прийшов на Січ; да на Січи чотири доби був, аж доки її не зруйнував отой гаспід — Текелій. Ну, скільки-ж се воно буде?

— Буде більше сотні... мовив Одинець.

— Ото-то й воно! легко сказати: більше сотні!... ні вже, годі. На Пречисту покличу Борсука, нехай мене запричастить, пособорує, тай у дорогу...

— Ви, дїдусю, полїчились би, порадив Максим.

Дїд поворушив губами, знать, що хотїв усьміхнуть ся і мовив:

— Я, синочку, не здурів, хоч і бачу смерть перед очима: вік звікував — не вдаючись до дурних бабячих забобонів, а тоб то тепер... від смерти не втечеш; а мучити ся — сором: не дасть Бог смерти — не візьмуть і чорти. Онтодї, як той то гаспід руйнував Січу — яке пекло було: кулї наче хрущі лїтали; москалї різали і кололи нашого брата сонного; кров калюжами стояла; а не попустив мене Бог — мене нї куля, нї московська сокира не заняли.. Тай на щоб я тепер лїчив ся? жити остогидлю; краще не буде, а до гіршого не хочу дожити...

— Буде, дїдусю, краще, мовив Одинець.

— Нї, синочку! нї; не буде, до віку не буде; не на те воно йде!... була-б Січ, інча річ,

а то — глянь: завело ся паньство; з вольних людий поробили панщан... ой, ой!

Згадка про Січу — очивидно було — накрихту підбадьорила діда: він підвів голову, скинув з себе кожух і мовив до Божка:

— Підведи мене, нехай я трошки посижу, давно вже не сидів, та не завадить і люльки посмоктать. Він дістав зпід голови люльку:

— Ось ну, брате! набий; у мене щось руки трусять ся. Закуривши люльку, Бараболя знов почав говорити, хоча говорити йому не так то легко було; часом підступала дихавиця і кілька хвилин не давала говорити; алеж споминки про Січу, про пережите, очивидячки не давали діду мовчати, він хотів говорити; хотів ще раз, може останним вже разом, згадати свій молодий вік. Коли Одинець спитав його: чи памятає він Калниша? дідови очи заискрили ся, він покинув і люльку і відповів:

— Ще й як: памятаю; наче тепер бачу, він же за мене був в Січи кошовим; і отця Володимира памятаю, за їх же і Січу зруйновано... Ой, ой! що то за тяжка година була!... колиб не в ночи, ми-б не дали ся. Саме в глупу північ підкрали ся; заким ми прокинули ся да прочуняли ся, богацько людей перекололи; ні вовік сього тяжкого гріха Господь не простить і неповинну кров взище на страшному суді. Чи так брате, Божко?

— А вжеж так.

— Еге! з того часу не було добра, нема і не буде його на нашій землї, люде перевели ся;

які тепер люде? панщане звісно—мишва, тай усї тхори... а мишва що? мишва; хоч скільки її буде, а побачить вона миршаве кошеня, — переляка-єть ся і похова́єть ся.

Дїд замовк, скорботно похитав головою, тяжко зітхнув а перегодом розповів, що у його було два сини і дочка Гапка; одного сина Француз убив, другий своєю смертию помер, лишивши двох синків, до дочки дїд взяв приймака; добрий чоловік був, да на війнї його убито, »тодї, як Поляк бунтував«. Була у Гапки дочка Леся; на предиво краса, впала вона в вічи управителю Нїмцю; »він вражий син і спокусив її, привела вона байстря і сама вмерла«; дїд вигодував байстря, »ото воно браму відмикало«. »А управителя того клятого, додав дїд, хтось підстрілив у нашій балцї; три тижнї мучив ся недовірок, заким ноги простяг; так йому й треба.

Останне оповідання викликало у дїда пекучий біль; голова йому якось затрясла ся, підступила дихавиця, він вхопив ся обіруч за груди і повалив ся на постїль. Внучка подала йому води; він двічи ковтнув з коновки і ледві чути промовив:

— Мабуть сю ніч дійду. Прощавайте.

VII.

На другий день першої Пречистої Одинець подякувавши Борсуків за хліб-сіль і щирий привіт рушив ранком далї в дорогу. Перед обідами він був вже в селї Красному, гадав тут пообідати, а на ніч в місточко Вольне.

Їдучи селом, він помітив проти церкви — попівський будинок; під брамою стояв молоденький піп, наче кого він визирав. Одинець спинив коня, зліз з тарадайки, привитав ся з попом, сказав, хто він і подав йому Борсукову рекомендацию. Піп прочитав, скривив ся, наче кислицю з'їв, і мовив:

— Щож, я-б душею раднійший, алеж... бачите, такий час... у нас на селї таке скоїло ся... я раднійший і нагодувати вас і напоїти і на дорогу дати, тільки щоб не в мене в хатї; нехай отець Борсук вибачить, я з'їзжу до його і перепрошу... вірте менї, що не можна, небезпечно, страшно...

Одинець слухав, дивував ся і, нїчого не розуміючи, стояв і нїмо дивив ся на попа.

— От вам хрест сьвятий — говорив далї піп, силкуючись говорити мовою российською: — не можна; в нашому селї, бачте, на тому тиждні показало ся було два грецьких ченцї; збирали гроші на гріб Господень; пробули у нас днїв три, поїхали, а тут до нас біжить »Временное отдѣленіе«; то, кажуть, не ченцї, а турецькі шпігуни, і Господи! що тут було! трус, тягання! Добре, що я їх до себе не приймав, а то-б і мене попотягали... Дак тепер у нас і не сказати, як строго на проїзжих.

Одинець усьміхнув ся і мовив:

— Дак тоб то і мене стережетесь: чи не турецкий шпігун і я.

Піп засоромив ся.

— Крий Боже! неначе вже я дурнїйший

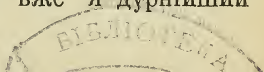
БІБЛІОТЕКА

за всїх... не те, а колиб ви хоч з нашої ґубернії... Будьте ласкаві, заїдьте до кого инчого, у нас в селї і заїздний двір є, а я туди пришлю вам усього, чого треба.

— Дякую! — і кивнувши головою, Одинець поїхав.

Зараз за селом він став в холодку під вербою, випряг коня, спутав і пустив пасти ся понад шляхом, а сам заходив ся варити собі кашу.

Сонячко було ще доволї високо, коли Одинець дістав ся в велике козацьке місточко Вольне.

— До кого-ж би то їхати? — говорив Максим собі на думцї — до попа — не хочу; полтавські попи щось не те, що наші, тай хто тут попом, не відаю; коли краснянський піп, не вважаючи на Борсукову рекомендацию, не пустив в двір, дак тутешнїй може тим паче; ну його к' Богу. Панів нїкого тут нема, заверну до кого з простих людей; — і проїхавши — гони-другі, він помітив на горбку великий двір з хатою на дві половини. Під загатою на вулицї грала ся дітвора; Максим спинив коня і спитав:

— А чий се двір?

— Семена Химулї — відповіла дївчинка лїт девяти, чистенько одягнена і незамурзана.

— А сей Химуля твій тато?

— Еге-ж, тато.

— В господї він?

— Он вони йдуть сюди.

З двору вийшов чоловік лїт 45, з довже-

знизи вусами, з підголеною чуприною. Одинець сказав, хто він і попросив ся підночувати.

— Просимо, просимо, заїздіть.

Химуля поміг випрягти коня і попрохав Максима до хати. Слово по слові Одинець до речі розповів про краснянську пригоду.

— Кружляє і в нас чутка про тих ченців; прибігав і сюди становий і наказував, щоб за подорожними дивили ся пильно, щоб пашпортів питали; а що менї з того пашпорту, коли я неписьменний і не втну прочитати; не пустить подорожнього на нічліг — у нас се і гріх і сором; як то можна? яке менї діло, хто він такий; я знаю, що він подорожний і досить з мене.

Дальше з розмови Максим спостеріг, що Химуля людина щира, говірка і розумна. Козак зпокон-віку. — Химуля був кілька літ волостним головою; але коли його не вибрали вдруге, він »не знав, як і висловити свою подяку і Богу і людям«.

— Нехай воно те головівство собакам снить ся — говорив Химуля. — Окружний у нас лихий був, бив людей і хабарі лупив: отсе було, і на Різдво і на Великдень одвези йому і ведро горілки, і мішок борошна, і меду, і масла, і сала, і ковбас та ще й грошей двадцять карбованців; все то-те треба було дерти з людей, а наші козаки хоча ще й не зовсім зубожіли, та не можна сказати, щоб і заміжні були; якось воно йде на гірше.

У Химулї було на 20 косарів степу, більш 20 день поля, два плуги, четверо коней; але за

те головство коней позбув ся — »тай взагалї у нашому селї люде більш того, що збувають коней — говорив він — воли придатнїйші, більше зроблять тай на стійку з волами не поженуть, а з коней користь не нам, а становому, окружному да ісправнику, тільки те й знаєш, що возиш їх«.

У Химулї було три сини: старший був в Москалях; підстарший дома господарює, а молодшого окружний звелїв віддати до школи. Ходив хлопець чотири роки; навчив ся читати і писати, тепер ходить у волость, писареви помагає; »може й сам пявкою стане, вболївав Химуля; занївечила менї сина та школа; то була дитина, як і всї дїти у мене, а тепер стало воно таке неслухняне, нехтує батьків, перекривляє; з братом гризеть ся, а в хозяйстві й за холодну воду не візьметь ся. Ти йому слово, а воно тобі десять. Брат йому загадує, волів гнати на нічліг, а він йому: сам жени; я вам не наймит, я людина просьвіщена, а ти хахол, спинопас, та як почне штокати да акати, да сичати дак просто, хоч вуха затулюй, да з двору тїкай. Хто його зна, що з його і буде; доброго нїчого несподївати ся... хоч би вже його в Москалї взяли швидче... Погано! знївечила школа хлопця«.

Химуля зітхнув, трошки помовчав, а далї знов:

— Більш за все бере мене і жаль і зло, коли він почне з матери знущати ся да перекривляти її! Раз я трохи-трохи обухом не зацїдив його... Рубаю я дрова, а він під коморою

на ґанках вичитує якогось »конька-Горбунька«. Мати вийшла і почала йому дорікати: »Чи не сором тобі, Юрку, батько старі руки трудить, а ти сидиш да нісенїтницю верзеш«; а він їй висолопив язика да »мовчали-б ви, мамо, коли не тямите, що я читаю! ваша голова хахлацька клоччям набита«. Я як вчув отсе, так прожогом до його з сокирою; постеріг ся капосний хлопець, да швидче в комору і двері на засівку.

Максим зрозумів, що заведені тодї при волосних розправах школи »для приготованія волостныхъ и сельскихъ писарей« — почали вже вносити величезну деморалїзацию і перш за все в семю. Дитина цураючись мови батьків і під впливом здеморалїзованих писарів, не тямила, в чому саме сила науки і набирала ся лихої думки, що навчившись читати російські книжки і писати »по благородному«, вона стає через те геть виш своїх батьків; що вона чимсь перевисшає усю масу свого народу, перестає бути »хахолом« і робить ся чимсь »благородним«. Одно слово — Одинець тямив очивидячки величезну моральну силу народньої мови в школї і не меншу силу деморалїзациї, що приходить з школи поставленої антипедаґоґічно.

Покликали вечеряти.

Прийшов і Юрко: він зневажливо кивнув головою Максимови і мовчки сїв за стіл, раз-по-раз кидаючи очима на свій новенький сукняний з зеленим комірцем жупанок, які звичайно тоді велено було носити сільским писарям.

— Чому не їш? спитав батько Юрка: затірка добра, смачна.

— Блаґодару-с; я полуднїчал, коли маменька били масло, я кушал скалатьон-с.

— Що таке ти їв? Говорив би ти по людськи, а то верзеш так по якомусь, що й сам Соломон не розібрав би тебе, мовив батько.

Юрко глянув на його зпід лоба і мовив:

— Я ґавару по блаґородному; а што мужики меня не разумєють, то не дивно...

— Ага! дак се ти про сколотїни, так би й казав, а то верзе: »скалатьонс«, я гаразд і не вимовлю, озвала ся мати.

— Мужики — кажеш, заговорив, насуплюючи брови, старий Химуля: а ти-ж то хто? пан, чи що?

— Нє хахол...

— А щож ти?

— Прасьвєщенний челавєк.

— Добре тебе просьвітили, що забув ся і хто ти; а я тобі скажу, хто ти: панська підошва, і як та підошва — носиш усе, що прилипне і так як підошва і згинеш десь на сьмітнику.

Слово по слові Юрко нї к чому не змовчував і нарештї, промовивши: »у вас атєц — в головє кличчя«, встав і вийшов з хати.

— Чому ти йому чуприни не намнеш? озвала ся Химулиха до чоловіка: дивись ти, як блазня заносить ся; нехай би вже на самотї а то, глянь ся! при чужій людинї отак зневажливо до батька... взяв би ти лозину, та поміряв його і вдовж і впоперек, тоб він і отямив ся.

— Ех, жінко, жінко! відповів журливо Химуля: наче ти не знаєш, що я не вмію бити по людськи, а вже коли почну, дак не перестану, доки він у мене в руках не похолоне...

— Се все ота анахтемська школа таке робить; казала я тобі — не пускай його до школи, а ти не послухав ся і вийшла з дитини скажена свиня.

— Окружний мене примусив, виправдував ся Химуля: та хибаж у нас самих тільки школа? Є вони скрізь.

— Та не скрізь воно так...

— Не скажу; мабуть, що не так...

— Бо страху в нашій школї Біг-ма...

— Овва, чого - чого, а страху того — хоч греблю гати, щодня їдять діти березову кашу, до різок так призвичаюють ся, що у їх уже й не болить, я сам бачив, як учитель полосовав Кандидишиного Трохима у сїнях у волости; він його перещить, аж кров цївкою бє, а воно лежить да сьміє ться... Занадто вже богацько у нас стали бити і дїтей і дорослих: за все тобі різки; нічим оплатити ся — різки; спізнив ся на стійку — різки; закурив на улиці люльку — і за се різки... Погано; а буде ще гірше; он ходить чутка, що усіх нас козаків повернуть на »военні поселенія«; все піде під барабан, да під шилягу... Ви нічого про се не чули? спитав Химуля Одинця.

— Не доводило ся, да се вигадка якась; діло не можливе.

— Усе можливе — коли від нас Бог від-

ступив ся і за наші тяжкі гріхи попустив нас на поталу... Аж у нас колись і панщан не було, усї були вольні, а захотїли — і панів наробили і людей під панів підвернули.

— Горілки стали без міри вживати; благочестия через те поменшало; от — Біг і відступив ся від нас, вставила своє слово Химулиха.

— Не говори так жінко, відповів Химуля; яка вже тепер горілка: колись більше пили, а менше лиха знали; тепер горілка дорога стала: то було одвезеш у панську винницю копу кулїв, се на дорогу цїну дак 40 коп.; тобі й насиплють відро горілки; а тепер горілка в жидівських руках, акциз завели; самого акцизу тепер з відра 75 коп.; акцизники — усе жиди і хазяйнують, а пани у них, наче прикажчики, да не всїм панам і можна гнати горілку; у кого нема 50 душ крепаків, тому й не можна, а колись і у нашого дїда, у простого козака була своя винниця... нї, не в горілцї лихо; а люде стають не ті... не ті роки... убожіють якось; усе дорожіє, податки і відбутки більшають; людей множить ся, заробітків меншає, а до того некрутчина ще; пявок всяких розвела ся сила-силенна... Нї, не на добро воно йде; усї старі люде кажуть, що на гірше воно йде...

Подорожуючи далї від села до села, перебуваючи де день, де два, а де й три, Одинець їздив отак до Покрови і їздячи спостерегав, що Хомуля правду казав, що »на гірше воно йде«. По панських селах помічав Одинець і злиднї,

неначе між крепаками полупанків, і якийсь сум. По козачих і по поселях »казьонних селян« було трохи веселійше хоч з окола; хатки виглядали чепурнійше, горожа не така корява; худоба ситійша, тай люде з овиду не такі причавлені, не такі зажурені; на улицях і в будні в кожному селї козачому грала ся весела дітвора, а в панських селах тільки інде і тільки в сьвято гуляли діти на улиці, а в будень — хиба сама малеча; між нею не було вже підлітків; підлїтки ходили вже на панщину.

VIII.

На Покрову Одинець їхав в село Воскресенське до попа Алексія Корпозуба, Малинчиного товариша по чернигівській семинариї.

Осїнь того року була вельми тепла і доволї суха. На Покрову виняв ся дуже гарний день. Одинцева тарадайка легко котила ся пухким шляхом; Соловій не любив, щоб його підганяли; за дорогу він добре од'їв ся, найпаче за останній тиждень на стайні у отця Кіндрата Орлика, стоячи на вівсї да на сухарях. Треба сказать, що того часу у попів сухарів було стільки, що не знали, де їх дївати, тепер би такі сухарі люде їли облизуючись, а тоді годували ними коней, свиней на сало, да худобу. Тодї по великих селах у попів під сухарями аж трещали всипища. По ліво-бережних селах був тодї звичай — може він і досї ще не вивів ся — коли піп іде до парахвії з молитвою у пи-

липівку і в великий піст, за ним, звичайно, їхав возом чи санями титар і збирав хлїб, що давали попови; грішми хто давав пятак там, або найбільш гривню, а хто й не давав, а вже цілий хлїб давали в кожній хатї; опріч того чи приходили куми дитину хрестити, чи йдуть єднати на повінчання — вже невідмінно несуть попови цілий хлїб, нарештї прийде осїнь з поминальними суботами і в церкві що суботи кілька панахид, а на панахиду — звичайно — пять паляниць. Скільки-ж то набирало ся у попа печеного хлїба! деж його дївати? Продавати — неяково, тай хто його купувати-ме!... краяли той хлїб на шматки і висушивши їх в печі, зсипали в коморі в стугу і годували тими сухарями худобу. Розмочені і трошки присолені сухарі худоба, найпаче конї, їли смакуючи і ситїли лїпше нїж від вівса.

І не счув ся Одинець, коли він пробіг трицять верстов!... Почали вже маячити Воскресенські верби. Не доїздячи верстов зо дві до села, над самісеньким шляхом стояла (може і досї ще її не розкопали археольоґи) висока гостроверха могила. Не скажу — чому її люде прозвали Кулиною. Під'їздячи, Одинець помітив, що на шпилю могили стоїть чоловік. Ледви Одинець порівняв ся з Кулиною, як чоловік той замахав на його рукою, гукаючи:

— Підожди, спини ся на часину!

Одинець став. Разбой загавкав на могилу. Чоловік той зник, наче провалив ся. — Минуло хвилин з десять; чоловік не показував ся. Оди-

нець стояв і не тямив, що діяти: чи ждати, чи може то мана пала йому на очи.

Ще кілька хвилин, ізза могили вийшов високий, плечистий з довжезними запорожськими вусами чоловік; сам у синїй сукняній чемерцї, на плече скинена, смушева бекеша, в руцї товстий грушевий сукуватий цїпок.

— Здоров був! озвав ся він до Одинця.

Разбой прожогом кинув ся на його.

— Цу-цу! дурний собако! крикнув той чоловік таким голосом, що Разбой став неначе вкопаний і засоромлений тільки не-хотя гавкав. — Да ну бо, чоловіче, чи паробче! вгамуй свого вовкулаку, а то він годен і штани менї полатати.

Одинець зліз і прогнав Разбоя на віз.

— Ну, добрий-вечір тобі! не знаю, як тебе звати, величати, мовив той чоловік до Одинця, підводячи на голові чорну, гостроверху, смушеву з червоним верхом шапку. Одинець і собі зняв шапку.

З лиця і з одежі того чоловіка Одинець догадав ся, що то або полупанок, або заживний міщанин.

— Кресало да кремінь маєш? — спитав він у Максима.

— Маю — відповів той — усьміхнувшис...

— Добре, батьків сину; значить люльки вживаєш?

— Вживаю.

— Гаразд, значить, недурно я тебе спитав: креши да закуримо, щоб дома не журились.

Заким Максим кресав огню, чоловік той говорив:

— Зо мною, не до тебе кажучи, кат-зна, що стало ся: забув кресало; зроду-віку таке мені не трапляло ся, мабуть воно не перед добром. Еге! забув ся, а тут закортіло люльки так, що аж нудно стало. Викресав?... ке сюди... спасибіг. Дак кортить, так що й не сказати; бачу — ти їдеш, я й спинив, да ти хто будеш, звідки і куди, Бог несе?

Одинець відповів.

— А я Денис Искра, може чув? ні? А до когож ти в наше село?

— До попа.

— Чи не до Максима? він десь з вашої сторони ізза Десни.

— Я до отця Олексія.

— Ну добре, добре, дак підвези-ж і мене, а я тебе проведу до попа, дак ти й не блудитимеш по селу; село наше здорове, а піп зашив ся в такий закуток, що не зразу і втрапиш. Прожени-ж з воза свого пса, а я сяду.

— Добре, діду! сідайте.

— Не величай мене дідом; який я дід? ще й на шестий десяток не ступив; зуби ще всі цілі. Просто зови мене: Дядьку Денисе! тай годі. Ну трівай же, я кожушок візьму на себе; бач сонечко сховало ся, дак вохкість і потягло на землю; у нас тут низина; навкруги болото, у вечері треба стерегтись, а то зараз пропасниця сяде на плечі.

Искра був людина вельми говірка; усю до-

рогу він і на одну хвилину не мовчав і заким приїхали в село, він і у Максима розпитав і йому розповів увесь свій родовід. Він з коліна відомого за часу Мазепи Искри; у його в Воскресенському на чотири сотні днів землї і 15 дворів крепаків. Служив він за молоду в якійсь »Палатї«, огидло йому сипацьке житя, кинув він службу і живе собі одиноким бурлакою. Побрав ся був молодим ще, за рік повдовів і зарік ся вдруге не женити ся.

— А чого то ви були на могилї, спитав Одинець.

— Спостерегав, як сонце заходити-ме. Учора забув підкрутити годинника, він і став; а не знати часу погано; о. Олексїй по сонцю живе а я не вмію. Взяв я отсей маленький календар Печерськоі лаври, тут визначено, коли сонце сходить і заходить, злїз на могилу, сонечко сїдало так чисто, от і поставив годинника, тепер і не гадки. — Бери соб, повернув ся він до Максима, отсюди в переулок, зараз і брама буде...

Під'їхавши до брами, Йскра гукнув:

— Гей! люде! а хто там живий є, відчиняйте ворота.

Одинець хотїв злїзти, щоб самому відчинити.

— Нї, ти сиди — придержав його Искра — щоб часом Вартовий не поборов ся з тобою; пес він здоровий і злючий, відчинять і без тебе. Гей! дїду! Хорунжий! Савко йолопе! де ви?

Вибігло з хати, що стояла зараз біля воріт, хлопя лїт 12 і відчинило гратяну браму.

— А Хорунжий де?

— Тут десь; та он вони йдуть.

Підійшов сивоусий дід.

— Бери, Хорунжий, коня да випрягай.

— Ні, затривайте трохи, мовив Одинець; нехай коненя постоїть в запряжці, заким я привитаю ся з о. Олексієм. Кудою тут пройти до його?

Хорунжий якось дивовижно глянув на Одинця, а Денис прямо зареготав і потім мовив:

— Вибач, паробче! ти гадаєш, що се попів двір?

— А тож чий? — зумив ся Одинець.

— Ха, ха, ха! — реготав ся Искра — вибач, паробче! одурив я тебе; я привів тебе до себе в двір, до попа далеко ще: він у другому кутку.

Одинець дивив ся і не тямив, що отсе і до чого вигадав Искра, а той зовсім байдуже говорив:

— Вибач, вибач, небоже; не втерпів я, щоб не одурити тебе. Бач, заздро мені стало, що ти просто-ж до попа; думаю: на що ти попу? у його раз-у-раз і діло є і люде: того хрести, того вінчай, того ховай; а у мене ні діла, ні людей; і сьогодні Хорунжий, Оришка да Савко і на завтра вони-ж; а без чужого чоловіка я зовсім занудив ся. От Сьвятий зглянув ся на мою самітність тай післав тебе. Чи недурний-ж би я був, колиб пустив тебе до попа? піп нігде не дінеть ся; сьогодні побачиш ся з ним. Ну, не сердь ся! давай, поцілуймо ся та в хату вечеряти.

Одинець і дивував ся і не знав, що діяти; але тямив, що ні гнївати ся на таку гостинність, ні змагати ся, не личить.

— Ну, дїду, Несторе! — гукав Искра — Савко йолопе! ворота на замок, коня в стайню, тарадайку в возівню, пакунки і все, що на возї в комору; пса Савцї до рук.

— Та чи не нароблю-ж я вам турботи? — спитав ся Одинець.

— Турботї в болотї, а в моїй хатї спокійно спати: хати не пересидиш; перини не перележиш; хлїба не переїси. Ну, просимо-ж до хати.

Пройшовши кілька ступнїв, Искра спинив ся на перелазї в »чистий двір« і мовив до Одинця:

— А як твоє коненя призвичаєне до води? Коли його можна напувати і скільки води йому давати?

Максим відповів, а Денис наказавши все те Хорунжому, повів свого гостя до будинку.

Будинок був і з окола і в серединї звичайний того часу. На рундук вийшла на зустріч молодиця закутана в чорну каймисту хустку.

— Радуй ся обрадованная — мовив до неї Искра — Господь несподївано послав нам гостя; проси до сьвітлицї.

Молодиця швиденько повернулась в сїни, відчинила в сьвітлицю широкі на залїзних шпугах двері і промовила:

— Жалуйте! просимо! Гость в хату, Бог в хату.

Переступивши через поріг сьвітлиці Искра повернув ся до молодиці:

— А на вечеру, Оришко, є що у нас? коли нема — зараз вари.

— Отсе ще що вигадали! щоб у нас да не було чого повечеряти, — гордовито відповіла Оришка.

Небавом стемніло. Оришка принесла лоєву сьвічку. Тоді і по великих панах не скрізь і не завжді уживали стеаринових сьвічок; а про ґаз і чутки ще не було; коли у кого сьвітили лямпи, дак горіла в них або олива, або соняхова олїя.

— Лаштуй, Оришко, швидче вечеру, парубок з дороги, певна річ, зголоднїв, їсти хоче. — А коли Оришка пішла, Денис додав: Се моя старенька клюшниця, і господиня, і порадниця, і куховарка, вона козачка; взяв я був її за мамку до донї, та як померла доня, дак я вже й не пустив її; живе у мене більш 20 лїт; вона вже й очи менї закриє і на той сьвіт проведе.

З того дня прожив Одинець у Дениса аж до пилипівських заговін.

В домі і в житю Искри не було по тому часу нічого незвичайного. Вставав Искра що дня в одну пору — »до схід сонця«; умивав ся завжді холодною »непочатою« водою; молив ся Богу, обходив хазяйство, загадував, що кому робити, тоді снїдав; чаю не пив; обідав, звичайно, о півднї; спочивши по обідї, знов обходив хазяйство; під вечер приходив інколи до його о. Олексій, грали в дамки, або в шахи, вечеряли і о 9-ій годинї розходили ся спати.

Хатним хазяйством орудувала Оришка; вона була повна господиня, одначе ніколи, нікому і ні в чому і виду того не подавала; вдавала з себе »просту наймичку« перед людьми і в усьому здавала ся на пана; навіть коли прачка було спитає у неї: коли, дядино, прати-мемо, вона й тут: »Не моя воля, коли пан скаже«. Тільки дід Хорунжий ні про що у неї не питав ся, хиба було інколи, щоб »не дрочити баби«, радить ся з нею.

До Дениса Оришка була невимовно прихильна, доглядала і берегла і його, і його добро. Ніхто на Оришку докірливого слова не говорив. челядь і всї Искрині крепаки шанували і любили її.

Крепакам Искриним, як прирівняти життя їх до инчих панщан, жило ся не згірше. У чотирох хазяйнів були свої плуги, останні спрягали ся; землї брали у пана, скільки хто спроможен був виорати; на пана робили три днї що тижня; подушне платив за них пан. Про кару по тїлу, як різки, колодка, путо, бик, ніколи й речи не було; хто прошпетить ся було з паробків — трапляло ся — тому пан намне чуприну, а про жонатих не було инчої кари, як робота. Тимчасом у сусїди Искриного, великого багатиря, пана Садикова (казали люде, що він з Татар), про всїх панщан панувала люта кара по тїлу: забивали в колодки, в кайдани, садили на бика, а без різок ледви чи був такий будень, щоб обходило ся. За час перебування Одинця в Воскресенському у Садикова вибили

різками трох дівчат та ще одній з них і косу відрізали. Молоденька покоївка покохала гусарина (на селї тодї стояли постоєм гусари) і, коли пани поляжуть було спати, вона виходила до свого коханця, помилувати ся з ним. Економка — Німкиня і приточила, донесла панї, панї веліла застукати дївчину з гусарином: застукали і по приказу панї дївчина приняла »на конюшні« 25 різок і позбула ся коси. Одрізану косу велено було віднести до покоївчиної матери.

Можна сказати, що Денисові крепаки любили свого пана, на скільки невольник може любити свого володаря. Дївчата до 16 літ не ходили на панщину, хиба коли Оришка кликне полоти або підлоги вишарувати; старійші люде — чоловіки з 60, а жінки з 55 літ не ходили на панщину. Прихильність крепаків до пана знати було й з того, що кожен з крепаків кликав Дениса кумом до першої дитини.

Для сього часу Денис був людина доволї осьвічена: він скінчив в Переяславі семинарию; все, що було друкованого по українськи, чи й по российськи про Україну — він купував, перечитував і сам і з о. Олексїєм: чимало купували вони і читали й российських книжок. Найдорожша річ в шаховцї у Дениса була рукописна »История Руссовъ« Георгія Кониського, переписана ще Искриним батьком, — на синьому папері. Одинець, побачивши отсю рукопись, аж затрусив ся з радощів заразом і з туги. Він ще до недугу свого чув про сю Історию; чув, що вона була і

надрукована та заборонено її продавати. Як же він зрадів тепер! та ба! не на довго! читати не можна.

Искра не дав тій тузї довго гнобити Одинця.

— Сьому лиху ми легко поможемо, сказав він: ми з Олексїєм охоче ще раз перечитаємо сю золоту книжку, читати-мемо голосно, а ти слухати-меш.

У Одинця лице засияло; він не тямив себе з радощів, цїлував, обнимав Искру і тулив його до серця. »Исторія Руссовъ« зробила на Одинця такий невимовно глибокий вплив, що він вже до віку не позбув ся його.

Досї Історию рідного краю він знав з підручників Кайданова да Устрялова: Україну він хоча і любив глибоко, без краю, але любив інстиктовно, як дїти люблять батька, матїр; певнїйш сказати, він добре не розумів, що значить любити рідну землю, рідний народ; тепер він почув в собі инчу любов, любов сьвідому; в голові у його наче розвидняло ся: ідеал намальований »козаком в рясї«, став йому ясним; він його засвоїв; до инчого ідеалу тодї у його не було ще і не могло бути.

З отцем Олексїєм Одинець спізнав ся того-ж вечера, як приїхав до Искри. Ще не сїдали вечеряти, як в хату війшов сивобородий, оклецкуватий піп.

— А менї Бог гостя послав, обізвав ся першим словом Искра.

— Чув, чув, відповідав о. Олексїй: Хорун-

жий хвалив ся мені, що ти украв у мене гостя. Поздоровляю з злодійством... я тебе поквітую, підожди.

О. Олексій де в чому скидав ся і на о. Корнія, а де в чому на о. Борсука, тільки був більш осьвічений і більш за них розвинений, чому сприяла, звісно, не школа, а ті книжки, які він перечитав. Він був син козака з Басані; скінчивши семинарию, він став попом у Воскресенському і з того часу попує; що з семинариї він приятелює з Денисом і за увесь отакий довгий час, вони не то що ні разу не сварили ся, а ні разу не обміняли ся яким будь прикрим словом.

— Треба-б нам, Денисе, жартував часом о. Олексій: хоч на своїм віку, хоч перед смертю посварити ся, а то помремо, не тямлячи, який в тій сварці смак.

Того вечера о. Олексій був якийсь смутний і мало їв.

— Ну бо, попе! не лінуй ся, говорив Искра, їж; добирай стегенце поросятини; їж, бо завтра я прийду до тебе обідати. Ти не забув, що по завтрому мої іменини, дак завтра Оришка як заходить ся мити, прибирати, пекти, варити, смажити дак таку сутанію счинить, що про обід годі й думати; з самого ранку треба з двору втікти, а то вона й мені загадає або імбір терти, або перець товкти. Искра налив в шклянки сливянки і додав:

— Торкай, попе, торішня; на ніч добре, щоб блохи не кусали... А ти, Максиме! бери.

Максим подякував, говорячи, що не вживає.

О. Олексій пив якось млаво. Искра до його:

— Мабуть у тебе, попе, чи не ноготь опух; чого ти ніс повісив, наче чиєї смерти доглядаєш.

— Таки трохи воно чи не так. У Микити у Шабельника дівка помирає, мабуть досьвіту не доживе; ходив причащати.

— Котра се? спитала Оришка: не вже Христя?

— Вона сама.

— Отака молода, отака красуня; при здоровлю; та щож се з нею? Я в неділю бачила її в церкві, така здоровісенька була.

О. Олексій погладив бороду, тяжко зітхнув і мовив:

— Згоріла в ямі...

— Не вже і її в яму? Господи! за щож? питала ся Оришка: Христя-ж така покірлива...

— Кирпа — знайде за що...

Кирпа була богатирка пані, вдова, ще не в літах і страх яка ревнива. Давно вона бажала побрати ся вдруге, та женихи — які знали її ревниву вдачу, цурали ся її, а хто не знав — приїде, роздивить ся, розпитаєть ся з людьми тай назад оглоблї. Кирпу брало зло і зло своє вона зганяла на покоївках. Взагалї з крепаками вона поводила ся не люто, а з покоївками просто скаженіла і чим більш яка дївчина вродлива з себе, тим більш Кирпа знущала ся з неї: чи вона заздріла дївочій красї, чи кати її знають. Покоївок держала щось чи не 12; різками

їх ніколи не карала, говорячи, що »на голе тіло соромно дивить ся«, а садовила »виновату дівчину на гречку«; становила на горох навколішки, одягала поторочею і в такому убранню загадувала гуляти по селу; нарешті карала »ямою з приском«. Під самими вікнами її будуару була на дворі яма, завглибки вколїно, завширшки на два, а завдожки на чотири ступнї; через яму лежала кладка з дошки, така вузенька, що на те, щоб простояти на їй 10—15 хвилин, треба було дуже щільно тулити ногу до ноги і не ворушить ся. В яму насипали горячого попелу, часом з приском; »виновату« дївчину роздягали до сорочки; росплїтали їй коси і становили на кладку; з обох боків кладки ставали »сьвітилки«, держачи в руках коси покараної; округ ями стояли покоївки »дружки«; скоро Кирпа подавала знак, »дружки« заводили весїльної піснї :

»Під вікном терен тешуть«

коли досьпівають до

»розчеши менї русу косочку«

»сьвітилки« — обидві разом, взявши з коси по три волосини, смикнуть їх в гору. Дївка, хочби яка терпелива, не встоїть на кладцї і впаде в яму голими ногами в горячий попіл і заким вилїзе з ями, добре попече ноги. Отака кара постигла і Христю.

Приїздив до Кирпи якийсь жених - драгун, вона й спостерегла, що Христя з ним женихала ся...

— Не можна далї сього терпіти, гукнув

Искра, вдаривши кулаком по столу, коли о. Олексій розповів про Христю: не можна! які ми »дворяне«, коли усї отаке знаємо і мовчимо... Треба, давно треба отій Кирпі втерти кирпу.

— А що ви їй вдієте? усе вона замаже...

Одначе на сей раз не замазала, Христя вмерла, о. Олексій поховав і здавало ся на тому й край; колиж через місяць, чи що, ненадійно набігло слїдство з самої Полтави; розкопували Христину могилу, оглядували тїло, а за рік чи що — заборонено Кирпі жити в Воскресенському і саму її і її маєтности взято в опіку.

IX.

Гостей до Искри на іменинний обід зібрало ся не вельми багато, звичайно він нікого не запрошував, а приїздили тільки люде близькі. З великих панів приїхав тільки повітовий судя, Михайло Кваша, але він зараз по обідї і поїхав, нагадавши Искрі, »щоб не забув про Михайлів день« і привозив і свого гостя.

Задля Одинця найбільш цікавими між гостями були Настя Найдичівна — дївчина на 18. веснї і Ганна Лукишна Ляшенчиха — жінка вельми богатого і вельми старого пана: вони були трохи що не ровесницї, обидві тільки торік повиходили з полтавського дївочого інститута; обидві вродливенькі, чепурненькі і простосерді, як звичайно, інститутки того часу. Цікавив Одинця і піп Максим Водохрещенський, присланий у Вознесенське на покуту до о. Олексія на два роки за дяка. У Водохрещенського

була добряча парахвія десь в Новозибковському повіті, але він вельми запивав; колиж померла йому жінка, став пити ще гірше і витворяв таке, що консистория хотіла зняти з його рясу, та синод не згодив ся і призначив йому ту покуту, яку він отсе і відбував. О. Олексій вболівав йому, усовіщував його; Максим зарікав ся і якийсь час не пив. Тоді о. Олексій, щоби викликати у своїх парахвіян хоч сяку-таку повагу до о. Максима, дозволяв йому попувати в богослуженю, а сам правив за дяка. Минав місяць і о. Максим знов запивав. Парахвіяне просто зневажали його, ніхто не підходив ніколи до його по благословеніє, ніхто не пускав в хату з молитвою.

Сьогодні за обідом у Максима »душа міру знала«, але він з того не вдовольнив ся; випрохав по обіді у благої Оришки квартівку вишнівки, сховав її на полиці у сінях і від часу до часу ходив ковтати нахилки.

Коли почало сонце сідати, Одинець, ще один з гостей панич літ 40, Настя і Ганна Береза Лукишни пішли гуляти по селу. Береза — перше ще знайомий з Настею, лицяв ся до неї, а Ляшенчиха без упину розповідала Одинцеви про Полтаву, про інститут, і нарешті почала про »Париж«.

— Ви були в Парижі? — спитав її Одинець.

— Я живу в Парижі — відповіла вона — тільки не в тому Парижі, про який ви думаєте, а в своєму; наше село усі дразнять »Парижем«,

а за що саме так прозвали наше Утине, про те я й досї не довідала ся... Ба! колиб то у настоячому Парижі! чого-б і хотїть! там весело, а у нас у »Парижі« сум да нудьга, наче в тому карцері.

Почувши слово — Париж — Настя зараз вмішала ся в розмову і перегодом спитала Одинця:

— Ви говорите по французськи?

— Нї.

— А по нїмецьки?

— Нї; теорию знаю, а на те, щоб говорити треба щоденної практики.

— От у нас в інститутї за се добре: хочеш не хочеш, а мусиш говорити; спершу трудно, а потім привикнеш і за рік-два говориш, наче рідною мовою.

— На мою думку — навіть ліпше нїж рідною, сказав Одинець: в інститутї в цїлих сїм лїт не чуєте рідної мови і чисто забуваєте її.

— Як се можна? спитала його Настя здивованим голосом: уся-ж наука у нас іде рідною, русскою мовою...

— Менї здає ся, ваша неня, ваша нянька і самі ви, доки не пішли до інституту, говорили мовою народньою?

— Себ то хахлацькою, мужичою?... може, не памятаю, я була тодї вельми малою; та то що инче і тепер прийде який мужик, або мужичка з села дак треба говорити по мужичі, а леж людям осьвіченим, що инче; треба осьвіченої мови.

— Так, так, вмішав ся Береза: от як служив я в полку да кватерував у кримському повіті, підеш було до панів в гості — любо послухати, як гарно вони говорять, а у нас ще й тепер у панів не вивела ся хахлаччина. От — торік я був на виборах в Полтаві: просто хоч уши затикай, такий жарґон, а єсть і такі, навіть великі багатирі, — як от Нечуй, Лукянович, Хорошило, що й слова по русски не вміють... аж соромно. А що з того сьміху буває, дак і не сказати: ґубернатор у нас чоловік новий, нашої мужичої мови зовсім не розуміє; питає він у Капитаненка щось про треску, а він не зрозумів, що великоруське слово »треска« зовсім не те значить, що наше мужиче — тріска; треска — у їх руба якась, а у нас тріска те, що у їх—щепка.

Одинця брала за серце отака розмова; але він здержав своє молоде, палке поривання і знов зняв бесіду з Ляшенчихою про »Париж«.

Коли вони вернули ся до Искри, гостей було вже мало: о. Максим да чотири панки грали в карти; біля кожного з них стояло по пляшції з наливкою. Максим витворяв усякі штуки, щоб сьмішити гостей: гості реготали і хвалили його:

— Молодець, молодець! весела душа, шкода тільки, що не вміє танцювати.

Миттю Максим рясу з себе да навприсядки, присьпівуючи якесь: »Со востокъ, со востокъ, со восточной стороны«.

Гості покинули карти та аж за боки брали ся, регочучи.

— Годї, годї, Максиме! не годить ся, не личить — і, взявши його під плечі, отець Олексїй повів його в пекарню і положив спати, та щоб знївечити недобре вражіння того танцьовання, мовив до всїх гостей:

— А ну-те! хто охочий до пісень, хто вміє? ти небоже добре сьпіваєш? спитав він Одинця.

— Ат, — аби-то ..

— Засьпівай же, а я на ґітарі під'ігравати-му.

Максим не змагав ся і спитав ся:

— Якої-ж вам?

— Якої хоч.

— »Не жур мене моя мати?«

— Добре.

І під струни ґітари залунав по хатї високий аксамітовий Одинців тенор.

Коли він скінчив, Ляшенчиха аж в долонї вдарила, та все вихвалювала.

— От колиб був рояль!... під рояль і я засьпівала би, а під ґітару не вмію... Колиб отсе у нас дома; у нас славний рояль.

Максим засьпівав ще кілько пісень, а коли почав:

»Зажурились славні запорожцї
У великому жалю,
Тай не знали вклонити ся
Которому царю«

Тут уже і Денис став помагати своїм баритоном, а за ним і Береза, забувши, що се пісня »мужицька«...

— Ануте ще другу, гуртову, гуртову, говорив він: усі сьпіваймо, усі!

Пісня взяла своє: вона розбудила прирожденне кожному Українцеви почутє, випещене ще в дитячі роки, коли ніжне серце і душа ще не отруєні трутою фільософії »скачи враже, як пан каже«. Береза забув все те, що недавнечко базікав про мужичу мову і сам не тямив, як се він почув, що серце його забажало найпоетичнійшої на цілий сьвіт мужичої пісні і музики.

Гості покинули карти і вийшли зза стола.

— »Ой не гаразд запорожці!« починайте — говорив Береза.

Несподіваний хор сьпівав пречудово! а коли скінчили пісню, Береза стояв серед сьвітлиці з згорненими на грудях руками і вогкими очима.

— А романсів ви не сьпіваєте? — спитала Настя Одинця.

— Деякі вмію.

— Будьте ласкаві і засьпівайте.

Він побренькав на ґітарі, взяв акорд, другий і засьпівав Шевченкове: »На що менї чорні брови«...

— Господи! як хороше! невимовно хороше! — говорили разом Настя і Ляшенчиха.

Небавом усї гості мущини попрощали ся, проводячи їх до екипажів на вулицю, Искра почув в дворі під паркaном голос: »въ безднѣ грѣховней валяя ся«...

— Се ти Максиме? — спитав ся він.

Замість відповіди голос тремтливо виводив: »милосердія твоєго призываю бездну«.

— Зараз, зараз; ось Хорунжий замкне браму, дак і покаже »милосердіє« — мовив Искра і звелїв Хорунжому бережно відвести Максима до себе в хату, роздягти, покласти спати і до сьвіту нїкуди не пускати.

Найдичівна і Ляшенчиха зістали ся ночувати.

— Правда: соловей? сущий соловей — сказала Ляшенчиха Настї, коли вони зістали ся у двох.

Настя догадала ся, про кого саме йде річ і відповіла:

— Ще й який соловей; шкода тільки, що по мужичі говорить; сьпівать — що інче, а говорить... не личить.

— А менї байдуже! он же і мій старий інакше не вміє, як по народньому: Ляшенчисї якось вже соромно стало сказати: »по мужичому«. — Вернувшись до господи і я тепер інакше не говорити-му — додала вона.

— А менї неяково...

— Одинець же говорить, а він не мужик, студент, панського роду.

— Які вони ті Одинцї — пани! хиба пан їздити-ме отак як він на простому возї, одною конякою і без кучера.

— Але батько його суддею був.

— Коли то те було... тепер не той час... Мій дядько каже, що перша річ, щоб бути осьві-

ченою людиною, треба знати русску мову і літературу...

— А хто не знає?... напр. Німець?

— Ну, Німець у Німеччині, а ми в Росиї...

— А сьпіває добре... голос! голос! просто соловей! Я і тепер чую: »на що менї краса моя«... Боже! як гарно; я вперше чула сей романс.

— І я вперше; справдї гарно; треба завтра записать у його і слова і мельодию.

Другого дня за снїданням Ляшенчиха знов зняла бесїду про свій »Париж« і почала запрошувати Одинця до себе в »Париж«.

— Дякую, щиро дякую — відповів він.

— Колиж вас ждати?

— Запевне не скажу.

— От-би на заговіни, я за вами коней пришлю.

— На чужих конях менї не можна їхати, бо деж і на кого я свого покину?

— Я пришлю кого з людей, дак вашого коня з возом переведе до нас.

Одинець ще раз подякував, але прохав не присилати за ним коней, а коли можна буде, дак він приїде на свому.

Ляшенчиха попрохала Одинця засьпівати її ще кілько пісень, записати її »На що менї чорні очи«, а по обідї і вона і Найдичівна попрощали ся і поїхали.

X.

Час iшов; Одинець жив в Воскресенському в Искри неначе дома: слухав »Историю Рус-

совъ«; ходив по селу з Искрою, заходив з ним в хати селян, спостерегав їх побит і сьвітогляд; рівняв життя їх до минулого, на скільки відав і тямив останнє.

Під кінець жовтня, саме на настаття занегодилось, кілько день йшов холодний осінній дощ; улиці поняла така грязюка, що годї було й думати виходити; треба було сидїти в хатї.

Искра дочитав Історию, загорнув книжку і журливим голосом промовив.

— Так то колись жили наші дїди і прадїди. Може воно де в чому й не було ладу, а згадаєш, то й потягне тебе до старовини.

— Гірше стало?

— Як на кого...

— Простим людям?

— Теж не скрізь однаково: де гірш, а де й нїчого. Одначе, як я помічаю, дак за моєї памяти люди, найпаче козаки почали убожіти. Окружні да нові суди і козаків і людей і панів допікають; хабарі і ябеда розплодили ся вже занадто. Воно то сказати правду, дак ся болячка з давних давен шашелем точить наш край, та всеж таки колись було не в такій мірі; а тепер... де ступиш, там і плати хабарників, сутяг і ябедників розплодило ся і не сказати скільки. Якось так, що усе життя, на Україні поняла каламутна течія і мабуть не спинить її ніяка гребля.

— А якже видатнійші осьвічені люде, поміщики?

— Деж вони у нас? Десятьох не набереш

на ґубернію; тай чого варта сама осьвіта, коли її заливає та мутна вода, в якій тепер кожен пійде піймати, коли не яку добру рибу велику, дак хоч вюна або рака!... Добре таки знати, що усе йде на гірше, і на ліпше надії нема!

— Не кажіть так, з запалом перебив його Одинець; сього не може бути; поступ людський не спинив ся і не спинить ся; хоч в які лабети нехай його беруть, а він, як той дим, знайде собі щілину. Без надії жити не можна...

— Поступ, кажеш ти: гм! поступ звісно... але от будемо у суді, дак сам побачиш на власні очи, хто і куди веде поступ нашого краю.. Поступ... На око хиба... Старих людей тепер колїном відусіль випихають; сажають танцюристів, отаких військових, як Береза, ну і хвалять ся — гукають, що, мовляв, повіт наш чистить ся, ветош зникає а натомість закрашують його нові люди... А ті »нові«, коли хоч, дак старійші з нас старих... Може я так суджу, через те, що й сам чоловік стар... да от бачити-меш на власні очи; і чути-меш на власні уши...

Не сама проста цікавість, а щира допитливість молодого ума і сьвіжого серця, бажання усе знати, про все довідати ся, примушувала Одинця заводити річ про життя панів, а ще більш про життя, сьвіт, лад і потреби простого народу, з кожним, від кого він сподівав ся почути добре і щире слово і з ким балакати щиро він уважав безпечним. Річ усім відома, що вкінці 40-вих років і з самого початку 50-их років зі словом треба було вельми стерегти ся.

Дак ото заводив Одинець річ і з дїдом Хорунжим. Треба сказати, що Хорунжий не був крепаком. Батьки його — козаки; коли він лишив ся сиротою підлїтком, якийсь панок Венецкий підвернув був його в крепацтво і записав в »ревизію«; але він потім відпозивав собі волю і з того часу, як жив в Искри, дак і не відходив. Властиво був він не Хорунжий, а Гармашенко; Хорунжим прозвав його Искра і те призвіще так до його пристало, що в селї нїхто й не знав дїда інакше, як Хорунжий.

Спочатку дїд озирав ся в розмові з Одинцем. Спитає його Одинець -- як на його думку: чи гіршає, чи лїпшає людське життя? дїд не охочо на те:

— Не можна того знати... Менї в Искри добре, а помру — він мене й поховає.

Перегодом, коли він добре спізнав Одинця, він балакав з ним вже щиро, не приховуючи своїх думок, і говорив:

— Не ко добру воно йде; сутяжно людям стає.

— З чого ви, дїду, таке виводите?

— Та хоч би з того от, що більше вольних людей в найми йде; більш стає людий голоручних, без ґрунту; хозяїн в найми не піде Колись у людей було більше надії на лїпше; в найми — вела людей надія заслуженого, збити ся на власний ґрунт, на хату... Сказано правду в піснї: »постав менї хаточку з лободи, а в чужую не веди...

— А тепер, дїду?

— Тепер стільки найміттів, що хоч греблю гати; а до того земля і видорожшає, а плата за найми наче замерзла.

— Чогож земля дорожшає?

— Людий множить ся, а займанщини нема; пани всї землї позаймали. І як воно так стало ся, що у панів більш землї, нїж у людий? От сього вже я не тямлю. Аж люде жили на сьвітї попереду панів; земля тодї була вольна, бери, займай — скільки хочеш. Ну, я розумію, що наші люде не заздрі; займали землї стільки, скільки хто спроміг ся обробити та що там треба було на випас. А тепер звісно, що не за нас, а за дїдів, чи за батьків — де не взяли ся пани і чудне дїло — займанська земля поперескакували до їх... Не тямлю.

Коли заходила річ про відносини між людьми, дїд Хорунжий і тут »добра не бачив«.

— Ростич і заздрість ростуть між людьми, говорив він, зовсїм так, як у тій піснї сьпівають, знаєте?

»Не заступить син за батька,
А батько за сина«.

— Чогож воно так, дїду?

— Благочестія меншає, байдужости більшає; а до того ота навіжена дїлїжка; аби хлопя побрало ся, зараз і на одшиб від батьків, зараз і виділяй його; а тут постигне його некрутчина; зістанеть ся молода жінка, що вона вдїє? нїчого. От — і зубожіє чоловік. А воно зубожіти легко, да спекати ся злиднів трудно: ой, ой! ще як трудно! Злиднї приходять не на три днї·

XI.

В ночи під Козьми і Демяна випав великий сніг.

— Невже отсе вже так рано ляже зима? — журив ся за обідом Одинець — щож отсе я робити-му?

— А те, що й досї робив: сидїти-меш у старого Искри та радовати-меш його.

— Спасибіг вам, та так воно не годить ся, не можна... довго вже й так.

— Остило вже?

— Де вам! менї у вас наче у Бога за дверми, а от вам.

— А менї і поготів... і чого ти турбуєш ся? всеж одно, десь зимувати-меш; саней у тебе біг-ма, а на колесах, скоро випаде сніг, не їздити-меш. Ну, та се не зима, тільки призимок... А ну, цить! чуєш, наче хтось з дзвоником.

Біля брами на вулиці справдї щось дзвонило.

— Когож се в таку негодь принесло? — промовив Искра — якийсь недобрий чоловік, та ще і з дзвоником; чи не становий?

В хату війшов Хорунжий і мовив:

— Гостей до нас принесло...

— Кого там? — спитав Искра.

— Та отой же... забув, як його звати, чи Миргородський, чи Звенигородський... Та ви знаєте його; той, що у панів, то в некрути продає людей, то по судах пороги оббиває... Питаєть ся: чи дома ви? що йому казати?

— Гм! Искра почухав за вухом — та вжеж

ні що більш — кажи, дома; проси до сьвітлиці... не люблю я сього пройдисьвіта; і чого він до мене! Оришко! гостя чорт приніс; постав йому тарілку, вжеж обідати-ме.

До сьвітлиці прийшов невеличкого зросту чоловічок, рудий-рудий, аж червовий; борода — довга, клинована, очи — осокою, зелені, погляд їх ехидний. Се був дідич з малих панків, Звенигородський, відомий на цілу ґубернію »адвокат« панський, а суще сутяга і ябедник. Крепаків — чи було у його душ двадцять; жив він з того, що служив тим панам, а найбільш панкам — що любили позивати ся; писати ябеди; продавати казні не в чергу своїх людей в некрути (казна платила тоді за некрута 300 карб.), одно слово — се був найвдатнїйший слуга тої темної атмосфери, що звала ся »канцелярською тайною«; а був видатнїйший рибалка в тій каламутній воді ростичі, підступства і підупаду морального, що поняла і залила цїлий край.

Кариєру »адвоката« Звенигородський почав з того, що відпозивав у козаків увесь ставок у своєму селї і заборонив козакам користуватись з того ставу водою; не дозволяв навіть молодицям білити біля ставу полотно; за водопой товару, за прання на ставу — вимагав плати. Якась козачка — без дозволу його пішла на став прати, він і підстрелив її. Почалось слїдство ще року 1844. і не було воно закінчене, аж доки р. 1868. не заведено судів по статутам царя Олександра II. Те слїдство було тільки першим зерном; за ним пішли инчі: у того

з простого люду — Звенигородський хату розвалив; тому колеса на возї порубав; а там дорогу перекопав, там — козачий ліс підпалив. Далї пішли у його вже підроблені векслї, шахрайства усякі і т. д. Ледви одно слїдство підходило до краю — починало ся друге; розплодило ся їх аж 12; і повітовий і земський суд були радїсенькі тому, бо Звенигородський давав хабарі, а суди все знаходили, що в слїдстві чого небудь бракує, треба доповнити і переходили ті слїдства з одного суду до другого; да так і ходили 25 лїт, аж доки вже присяжні засїдателї не показали Звенигородському стежку до Томської ґубернії.

— А чули новину? спитав гість Искру, уплїтаючи борщ, так що аж за вухами трїщало.

— Яку — се?

Звенигородський озирнув ся кругом себе, хоча в сьвітлиці опріч їх і Одинця нїкого не було, і нишком промовив:

— Війна.

— Що ви кажете? зуміли ся Искра і Одинець.

— Позавчера і манїфест в Полтаві вже читали, а до вас, певна річ, ще за місяць хиба прийде. Дак мовчіть же, заким не прийде манїфест; принаймнї не кажіть, що від мене чули.

— З ким же війна і за що?

— Звісно — з Туреччиною, а за що!... він стягнув одним плечем і беручи стегно поросятини, додав: не нам про те знати.

— Не гаразд... озвав ся Искра.

— Чому не гаразд, перебив його Звенигородський; Турка покотом положим; в пень його; щось приріжемо, може і Бухарест заберемо; нова ґубернія буде; значить — людей треба буде; нові посади; от дворяньству і буде де заробити і себе показати і царю послужити.

Искра ніби сього не чув і мовив:

— Набор, значить, буде...

Неминучий та ще й не аби який, а великий.

— Доведеть ся, мабуть, і менї давати; мої люде тепер на черзї... от і нові видатки.

— Без сього вже не можна. А я собі негадки; голова у мене не повстяна, мудру штуку я вигадав; чимало панків і дехто з панів пішли по моєму слїду; може-б і ви? Я-б вам се дїло швиденько справив і не дорого-б взяв... хочете?

— Не тямлю, про що саме ви кажете — відповів Искра, якось неохоче, відаючи, що від Звенигородського не можна сподївати ся нї на жадну добру пораду.

— Штука немудра, аби тільки розжувати її добре. У мене, бачте, як се у багатьох наших панів і у великих і у малих, прийшли спадщиною від батьків такі крестяне, що мали власні землї. Річ звичайна: дїди наші підвертали в крепацтво таких козаків, що хоча й жили в підсусїдках, а мали власне поле. По закону крестяне горожанських прав не мають, значить — не мають і права власности на землї; значить — чиї вони — того пана стала властю і земля

та, що вони вважали своєю предківською. Одначе ми з ласки своєї не відбирали у них тих земель і вони орудували їми, наче власними, хоча, правда, не продавали і в застанову на упад не оддавали. І добре-б, алеж на все є свій слушний час — і береженого Бог береже. У мого сусіди, може знаєте, Михайла Джижемія — взяв козак дівку, звісно, на викуп, добрі гроші дав, 120 карб., чуєте! за дівку... Казна за некрута дає нам 300, а він за дівку — 120! Щастя! Отож батько тієї дівки і дав за дочкою дві ниви землї на 8 упругів, каже: моя предківська... Кинув ся Джежемій не давати, а козак той — йому документи, що прапрадід його жінки придбав те нивя від козака, ще, як був вільним, підсусідком... Джежемій в суд. Хто зна, що з сього вийде; може й виграє, але грошенят суди витрусять стільки, що й земля того не варта. Дак я, як довідав ся про се, зараз думаю: і в мене є такі крепаки. Ліпше заздалегідь розвязать вузлик і заспокоїть себе, тай попродав усїх таких крепаків »на вивод«: дві семї продав в Херсонщину, дві в Таврію, а одну аж у Воронїжчину... Тепер вже нїчого не вдїють... Так за моєю порадою зробили і инчі пани: Попсуй, Якубенко, Сидоренко і ще дехто.

Искра мовчав, тільки смоктав люльку да спльовував; а Одинець мовив:

— Добре, колиб Джежеміїв процес дійшов до сенату; можна сподївати ся, що сенат розсудив би справедливо; зауважив би на старосьвіцькі звичаї.

Звенигородський аж не всидів і глянувши скоса на Одинця, мовив, усьміхаючи ся зневажливо:

— Звичаї, кажете... які-ж там звичаї в такій справі? Одинець почав був широко розповідати про звичаї народні і велику вагу їх в сфері правничих відносин, але адвокат не дав йому договорити і перебив:

— Ми — люде осьвічені, люде благородні — і нам нічого уважати на народні, на мужичі звичаї; ми бачимо, що край наш починає набирати ся форм життя нормального і ми всї повинні запомагати, щоб нормальна течія швидче сплавила усе наше життя і форми його в течію »общаго русскаго« життя.

Одинець встав і хотїв говорити, але Искра нишком сїпнув його за полу, а Звенигородський говорив далї:

— Треба, щоб у нас було скрізь однаково: і в Полтавщинї і в Вологодщинї; скрізь щоб кермував один той самий закон, а не мужицькі звичаї... Не добре, що у нас у X томі Свода зоставили деякі постанови тільки для двох ґубернїй — Чернигівської і Полтавської; до чого воно? на що і кому се треба? Се немов умисно перетика на тій течії, що повинно злити »Словяньскіє ручаї в русскоє море«... Се останки »Литовського Статуту«, мужиччини, се значить уважати на мужву...

— Мужвою сьвіт держить ся, перебив Одинець.

— Не мужвою, паничу! а Господом Богом...

Одинець ладен був змагати са, але Искра знов смикнув його за полу; він змовчав. Адвокат говорив:

— От — за рік у нас вибори; усі видатнійші осьвічені наші дворяне молодії лаштують записку, щоб подати на зібранню, — аби воно прохало, щоб із »Своду« повикидати усе те, що зіставлено там задля Чернигівщини і Полтавщини.

— Я не подав би голосу за те, сказав Искра.

— Чому.

— Тому, як кажуть, старовина сьвяте діло, звик чоловік до кожуха, дак в шуби не вміти-ме й ступити; що кому, а хомут коню.

Тимчасом Одинець вийшов в другу хату. Тоді адвокат, підсунувши ся близше до Искри і дивлячи ся на його влесливо, сказав майже нишком:

— У мене до вас невеличке дільце є.

— Кажіть, яке?

Звенигородський озирнув ся навкруги:

— Чи не можна-б оті двері зачинити? кинув він на ту сьвітлицю, куди ішов Одинець і бачте, таке діло, треба віч-на-віч, щоб хто не почув...

— У мене — підслухачів — Біг милував..

— А всеж обережність не завадить.

Звенигородський причинив щільно двері і сївши попліч Искри, вставив на його свої очи і мовив:

— Дільце моє — властиво не моє, а ва-

шої доброї сусїдки, панї Кирпи; воно й не до вас, а до вашого попа, до отця Олексїя.

Искра догадав ся, чого треба адвокатови і мовив:

— З о. Олексїєм я не знаємий, говорив Звенигородський, а самій панї Кирпі їхати до його — неяково; хоч вона і парахвіянка його, а всеж вона велика панї... Ми знаємо, що ви з попом великі приятелї.

Искра трохи відсунув ся; йому остила отся передмова; він сказав:

— Кажіть — вже, що там?

— Певна річ, чули, яке лихо упало на голову панї Кирпи?

— Признать ся, не чув; хоч ми й не далекі сусїди, та я не цікавлю ся, що у кого в бородї пріє.

Звенигородський трошки скривив ся і потягши з люльки »вакштафу Александра Борисова Мусатова« говорив:

— Вжеж чули і знаєте, що ото небавом після Покрови померла у панї Кирпи одна покоївка; розпусна була дївка; набігала собі пузо, дак, мабуть, отроїла ся. Якась клята душа і прислала і до ґубернатора і до жандара »извѣщеніе«, що та повія спеклась в ямі, куди-б то її велїла закинути панї Кирпа. Нарядили слїдство; за кілька день — се ще великий секрет — прибіжить сюди »временное отдѣленіе« і лїкар і жандар... Ну, я скоро прочув про сю ябеду, зараз до панї Кирпи, так і так, кажу; хоч з

того слїдства, коли добре направить його, може вийти банька, алеж слава піде недобра...

— Дак я-ж тут що? пяте колесо до воза? не витерпів вже Искра і перебив його.

— То-то, що нї. В тому »извѣщеніи« — я сам його читав, написано, що о. Олексїй причащав ту повію і бачив, які були у неї ноги попечені. — Значить, його й спитають. Отут-то й сук: що скаже піп...

— Скаже те, що бачив, знов перебив Искра.

— А вжеж!... але що саме він бачив? Певне опріч голови її нїчого; тай не можна було нїчого йому бачити: вжеж самі судїть: коли він прийшов з св. Дарами, дак дївка не лежала без сорочки; річ певна, що вся вона по саму шию, найпаче ноги прикрили їй ряднoм, як личить... тай яке попу дїло доглядати ся до ніг?... його дїло — душа хорої...

— Кажу-ж вам: о. Олексїй не з тих, що кривлять душею; чого не бачив, того й не скаже...

— А всеж не завадить заздалегідь побалакати з ним та попрохати, щоб одслужив молебень »об обидящих і ненавидящих« і помолив ся за здорове панї Кирпи і о »благоразположеніи« до неї начальства...

— Се вже його дїло, а я тут нї грач, нї помогач...

— Але ваше слово... колиб ви переказали о. Олексїю отсе все, да от і передали-б йому отсї

гроші, що послала пані Кирпа за молебень і за молитви.

Искра не всидів, скочив і щоб здержати себе, почав набивати люльку. Він тямив, яку трудну загадку загадав йому адвокат: згодить ся йому на таке паскудне діло, — як підкуп свого приятеля, щоб покрив нелюдський Кирпин вчинок, жадним чином не можна; алеж і Кирпа і Звенигородський не подарують йому і відмови помежать ся; Искра, набиваючи люльку, міркував — як йому чинити так, щоб се перед Богом не согрішить і чорта не прогнівить?...

— Дак що ви на се? допитував ся адвокат...

— Кажу-ж вам: не моє се діло: ви-б самі просто вдали ся до о. Олексія; радив Искра.

— А ви — ні?

— Не рука мені...

— Не візьметесь?

— Ні, не рука...

Звенигородський насупив ся, а перегодом мовив:

— А я і пані Кирпа — були певні, що ви, яко дворянин, посприяєте, щоб не дати недобрій славі та поклику ходити туманом над благородними людьми, над дворянами, та ще й над близькою сусідкою. — А вона-б вам там в пригоді колись стала; віддячила-б; вона не з тих, що забувають услугу; хто їй послужить — тому вона до віку послужить.

Довго ще Звенигородський ходив коло Искри,

та нічого не вдіяв; облизня піймав та з тим і повернув оглоблї.

XII.

На Михайла у повітового судиї Кваші зібрав ся великий тиск гостей: більш нїж за місяць до сього сьвята і сам Кваша і його жінка почали їздити до всїх видатнїйших панів і запрошувати їх на пиріг. Кваша, найпаче його жінка, любили розкошувати: була у їх цїла тисяча крепаків і хоча усї добра їх були в заставі в »Сохранной казнѣ«, а про те — жити було з чого; дїтей у них була лишень двійка, дївчата, виховання їх не брало у батьків коштів; дївчата — яко дїти раненого майора — були приняті до інституту на кошти казенні. Під час мого оповідання Квашині дївчата були ще підлїтками.

Іменини свої Кваша сьвяткував бенькетом що року; але на сей раз і тиск гостей і бенькет були незвичайні, се тому, що на той рік приходились нові вибори, а Кваші, найпаче його жінцї, невимовно кортїло, щоб його вибрали на повітового маршала; тим то він і пильнував лебезувати і годити панам, і великим і малим; він добре тямив, що без сього вже не можна обійти ся тому, хто хоче бути вибраним, інакше його »прокотять на вороних«.

Сьвято своє Кваша справляв не в повітовому містї, а у себе на селї: на містї кратира його була і непоказна і тїсна, алеж лїпшої в тому містї не можна було добути. А на селї у

Кваші будинок був розкішний, великий, на дві особі.

Кваша повитав Одинця трохи піндючно і гордовито. Одинець зустрів тут декого з знайомих вже панів, що стрівав в Искри; між ними були Ляшенчиха, Найдичівна і Звенигородський. Велика більшість Квашиних гостей — були великі пани, яких досї не доводило ся Одинцеви стрівати у такому великому гуртї. Все жіноцтво було прибране відповідно »останнїй модї«; чоловіки були в дворянських мундїрах або в фраках, денеде попадали ся в чорних сюртуках, часом, як от і на Искрі, доволї довгополих; да в салї сидїла невеличка купка судових урядників у віц-мундїрах. Велика більшість гостей — були люде, що позбули ся свого, а чужого як слїд ще не засвоїли, ще воно не прилипло зовсїм до них, а тільки з окола і придивившись до їх пильно, зазирнувши в душу глибоко, не можна було не спостерегти, що се люде більш-менш покалїчені; з окола помазані цивілїзациєю з Москви; що душі їх більш-менш поломані, дух і сьвітогляд їх пощерблені. »Цивілїзация« перейшла над ними немов хмара з великим вітром над лїсом; декого вона вирвала з коренем, обломала духове гілля, перекидаючи з однїєї чужої країни в другу, нїби того на користь, а суще на шкоду і собі і людям; инчих знов та цивілїзация напоїла духово моральною беленою, поробила з них Звенигородських і инчих таких в другій сфері і розкидала їх по краю наче наумисне на те, щоб вони більш та більш розко-

пували ту безодню, що розділяла панів і людей; вона, ота поверховна, непережована »цивілїзация« — наплодила лебезунів, лакеїв, що з окола, формально були люде »благородные«, а фактично були духово моральною мізериєю, лїнтюгами, непризвичаєними до працї, але призвичаєними до загри, до карт, до хабарництва і до такого злодійства, якого не карало »Уложеніе о наказаніямъ«.

Були одначеж між Квашиними гостями і кілька чоловіка, що відріжняли ся від більшости — наче та шумиха від золота. До таких перш за всїх належав повітовий маршал Юрій Кащенко: окінчивши унїверситет у Київі, він кілька років учив ся ще за границею, учив ся не тільки наукам, а й життю практичному; за границею він спізнав ся і сприятелив ся з Бодянським; познайомив ся з Міклошичем, з Герценом а також із видатнїйшими людьми з Росиї, що перебували тодї за границею. Вернувшись в Росию, він не хотїв йти нї на яку службу, але щоб не сердити старого свого батька, записав ся в канцелярию харківського ґенерал-ґубернатора і коли вмер батько, він зараз виписав ся з тієї канцеляриї і взяв ся до господарства на селї.

Кілька лїт назад його вибрали повітовим маршалом; не хотїв він приймати сього вибору, говорячи, що — »все одно нїчого доброго він не вдїє«, але приятелї впевнили його приняти.

— Звісно — казали вони — нїчого доброго не вдієш; бо й не можна, але вже й те буде

добре, що ти й лихого нічого і сам не чинитимеш і другим, на скільки спроможеш ся, не давати-меш. Хоч по опіках виведеш крадїжку і хабарі то й то вже добре буде; а подумай, що буде, коли ти не приймеш вибору, а дворяне виберуть тодї такого яригу, як Попсуй, або такого хабарника, як Молодицький? та ще забуваєм і те: як і начальство на се подивить ся? Чи не скаже про тебе: »неслухняний, волею дворянства нехтує, революціонер«, та колиб і не теє... Зареґіструють і тебе до гурту Лукашевича — памятаєш?

Кащенко — подумав, подумав і згодив ся.

Кащенко добре знав і шанував Искру; і коли Искра представив йому Одинця — він повитав останнього щиро. Того-ж таки дня, але вже після вечері Кащенко, сївши окремо у двох тільки з Одинцем, зняв з ним щиру бесїду, тямлячи, що молоде, не отруєне ще досьвідом життя, серце не вміє лукавнувати і двоїти ся, щоб догодити і Богови і чортови. Кащенко бачив, що Одинцеві думки багато де в чому ще молоді, зелені, але чимало в них є і певного, такого, що давно живе і в його і у Кащенка в серці.

— Одначе не гадайте, говорив Кащенко, — що я абсолютний поклонник старовини, так само не все те подобаєть ся менї, що й нове...

Звісно, що віджило свій вік, що спорохнїло, того нїчого вже воскрешати; трупа оживить не можна; мусить зітлїти.

— А вжеж так; але й не все те добре, що

нове; нам, як і всім людям, треба дбати про осьвіту і привилейованих і маси; а маса у нас занедбана... треба нам йти, коли не спроможемо ся в рівень з Европою, так хоч у слід Европи; брати у неї усе добре, поступове, але не ковтати його не жуючи, а засвоювати добре пережувавши національними зубами.

— Перша шкода, що ми відбили ся зовсім від народу, від народности...

— І стали йому чужаками; покинули зовсім той ланцюх, що звязує народню масу і осьвічених людей; покинули народню мову... Гляньте ся: книжки нема на нашій мові... Он за сім літ надруковано — одну чи дві книжки.

— Колиж ота пригода з Шевченком і ин. вельми залякала наших людей...

— Не залякала-ж вона Гречулевича, Шишацького, Глїбова; бо й нічого таки лякати ся. Покарано окресних людей, а не всїх; заборонено друкувати писання Шевченка, Костомарова, Кулїша, а не всїх... Цензура, скажете... А вжеж цензура сувора, дак пишіть, що можна .. А то — мовчимо... но, не переляк, не цензура, а деморалїзация засїдає і нївечить нас... Виховання нам бракує... гукаємо, що треба бути людьми, а стаємо лакеями... Колись, як був Костомарів професором у Киïві, менї трапило ся з ним про се балакати і він сказав менї, що молодїж, яка приходить до університету з лївобережя, як прирівняти її до правобережної, і темна, і квола духом і зовсїм не вихована; ідеалів у неї бракує.

Одинець слухав, впивав ся розмовою і ковтав кожне Кащенкове слово. Кащенко довго ще балакав з ним, богацько розпитував і прощаючи ся, взяв з його слово, що невідмінно приїде до його, не менш, як на цілий місяць.

І другого знайомого собі під мисли придбав тут Одинець: то був молодий, літ 24 парубок, шляхтич з минського Поліся — Костантин Насальський: він торік скінчив науку в київському університеті і отсе вже півроку живе у Найдича за ґувернера і учителя його дітей.

Настя Найдичівна познайомила молодих паробків, іза обідом вони сиділи попліч, спостерегали мовчки гостей і слухали їх бесіду.

За обідом панувала розмова про війну. Кожен з розмовників, хто вступав в бесіду, висловлював ту свою думку, »що ми Турка шапками закидаємо«.

Пили за обідом, звичайно, добре; хоча не про всіх гостей були однакові вина; про тих, що сиділи близько до господаря — вина були добрі, дорогі, куповані у Петербурзї у Єлисеєва; хто сидів посерединї — ті пили полтавські вина; а хто на кінцї столу, або, як от судовики, ті вдовольняли ся винами і настоянками свого повітового міста; таким замість шампанського наливали — доньского.

Зза обіду усї встали веселими: старійші взяли ся за карти, хто за шахи; молодїж заходила ся коло »фантів«; найбільш грали у »сусїда« і тут Ляшенчиха своїм сусїдою вибирала частїйш за всїх Одинця.

В кабінеті грали в преферанса Кваша, Кащенко і ще два пани: Нечай і Бедряга.

Сюди прийшов і Звенигородський і сїв біля рогу стола між Квашею і Кащенком. Останньому щось не таланило, »карта не йшла«, він починав горячити ся і через те ремизив ся.

Звенигородський, коли Кащенко третим разом зряду зістав ся »без двох«, трохи відсунув ся і промовив:

— Чи не я отсе приніс вам безталання? я відсуну ся... та нї! гляньте: ви під сволоком сидите.

Кащенко глянув на його косо і нїчого не сказав. Кащенко, як і Кваша, гидував Звенигородським, як і взагалї сутягами і ябедниками; тількиж, знаючи його лиху вдачу, Кваша бояв ся, щоб своїм поклїпним пащекованням не нашкодив йому на виборах; тим-то приймав його яко гостя і пильнував бути з ним ввічливим і гостинним. Кащенко навпаки: на вибори не важав, в розмові з Звенигородським нїколи не здержував язика і часом говорив йому шпилькі речі.

Розібравши карти, Кащенко викинув на посеред столу дзвінкового хлопа і сказав:

— А ну, що вивезе отсей ябедник.

— З якої речі ви його так охрестили? — спитав Бедряга.

— Менї здаєть ся, що ябедники такої масти.

Розмовники засьміяли ся.

— А по моєму, озвав ся адвокат, нїби не-

помічаючи, на кого цілив Кащенко: ябедники є і винові і жирові, а вже коли вибирать одну яку масть — дак треба брати жирову...

— Чому так? спитав Нечай.

— Тому, що Клим Семенович Попсуй жирової масти...

— Дак при чому тут Попсуй? спитав ся Кваша бажаючи, щоб у його в домі не говорили недобре навіть про такого сутягу, як Попсуй.

— Хиба не знаєте, відповів адвокат: він же у нас на цілу ґубернію перша ябеда.

— А друга-ж хто? спитав Кащенко.

— Самі другу знайдіть.

— Колиб треба було, я-б зараз знайшов...

— А нутеж, нуте, знайдіть.

— Кажу-ж вам: »колиб треба було«, а то нікому сього не треба, усї і так знають...

— А от я дак і не знаю, сказав адвокат.

— Не можна сьому поняти віри: колиб ви не знали другого, то не могли-б знати і першого.

Тим часом молодші в салї почали сьпівати.

— Хто се так гарно сьпіває? спитав Кащенко.

— Одинець, відповів адвокат і додав: цікава се людина.

— Дійсне цікава: молодий, розумний такий, такий тямущий та шкода, що постигла його така тяжка недуга; промовив маршалок.

— Ні, не тим він цікавий, а тим, що не-

ґує русскую мову, не хоче говорити нею, по мужичи говорить... от що.

— Може інакше не вміє.

— Як то може бути; студент і не вміє! ні, тут що инчого: така вже якобінська тенденция у його; баламутство сіє в народі...

— Я-б не хотів, щоб про моїх знайомих так говорити, промовив Кащенко, сердечно дивлячись в вічі адвокатови; алеж коли ви в тому певні, що Одинець »якобінець«, бунтівник, дак ви-б подали »извѣщеніе« ...

Звенигородський прикусив губу. З салї почув ся дует: »Когда бъ онъ зналъ«.

— От — бачте, озвав ся Кваша, повернувшись до Звенигородського, кажете: зневажає Одинець русскую мову, а він саме по русски сьпіває...

— Пану Звенигородському скрізь і ввижаєть ся і вчуваєть ся і снить ся йому »бунтівництво« мовив Кащенко.

Звенигородський хотїв щось казати, але прочі стали зводити рахунки і він пішов собі в салю, несучи глибоку ворожнечу і проти Кащенка і проти неповинного Одинця.

XIII.

Прощаючись на вечеринцї у Кваші, Одинець дав обіцянку і Ляшенчисї і Кащенку, що завитає до них і от за кілька день після тієї вечеринки мусїв він і сам міркувати і радити ся з Искрою; до кого їхати попереду? До Кащенка надив його і сам Кащенко і ті відомости, на

які він сподївав ся від його про декого з тих людей, що не-що давно заявили себе певними патріотами і перетерпіли великого лиха. Нарешті цікавило його подивити ся, як живуть Кащенкові крепаки і як він — отсей приятель Костомарова і Шевченка — поводить ся з ними? До Ляшенчихи надила Одинця инча сторона життя, цікавий був йому і сам по собі »Париж« і ті старі люде, які, як казала Ляшенчиха, знають силу-силенну усяких пісень — і сама Ляшенчиха обіцяла йому перечитати нові речі в російській літературі, з котрої він, от вже більш пів року ніже єдиного слова не читав; до всього того Ляшенчиха приобіцяла поопереписувати йому усе те, що він за час своєї подорожи або сяк-так занотував на клаптиках паперу, або носив в голові, орудуючи незвичайно доброю памятю.

— У Кащенка — говорив йому Искра — тепер саме гулящий час; перебуває він на селї, живе одиноко, гостей і завжди у його — мало хто; а на сьвята він, певна річ, перебувати-ме у містї; звісно маршалок: і до других треба з поздоровленнями і самому треба приймати поздоровлення.

Одинець поміркував, послухав ся Искриної ради і переїхав до Кащенка.

За тиждень, чи що, вони були вже наче батько і добрий син. Кащенко жив просто, про які-будь розкоші, або панські примхи не було й речі; хоча й держав управителя, але в усьому, опріч хатнього хазяйства, котрим правила старенька його неня, сам був головою. Крепаки

робили у його так само, як і в Искри; поводив ся він з ними гуманно; про кари по тілу ніколи й згадки не було.

Від Кащенка Одинець довідав ся деяких подробиць про справу Гулака, Шевченка і иньчих; знайшли ся у Кащенка у великій потайній схованці і »Сон« і »Кавказ« і »Посланиє« і деякі инчі Шевченкові твори. Чимало в них задля молодого парубка було дечого неясного, що Кащенко охоче з'ясовував, додаючи:

— Слаба моя голова задля певних коментарів Шевченкових творів і того задання, що становило собі Костомарівське товариство, а от колиб ви спізнали ся в Полтаві з Пільчиковом дак той би вам усе з'ясував... Ото — чоловік — дак так що голова! та він же під час того товариства перебував в Київі і сам належав до товариства, тепер він учителює в кадетському корпусї.

— Як же він не попав в лабети? дивував ся зацікавлений Одинець.

— Не попав; бо вони не грали ся в канцелярию, реєстрів не вели і вельми язик держали за зубами.

Менї не дожить, а ваше поколїння буде сьвідками і робітниками на тій ниві, яку виорали Костомарів і Шевченко з инчими; вжеж скасовання крепацтва — перша річ і невельми воно далеко, не за горами; он-же на правобережю заведено інвентарі; таж перший ступінь скасовання крепацтва і не можна не гадати, що в тих інвентарях єсть хоч невеличкий відгук

одної з ідей Костомарівсько - Шевченківського символу.

Близили ся різдвяні сьвята. Кащенкови треба було виїздити з ненею до міста. Одинець мусів і собі рушити в »Париж«. Від Кащенка до Ляшенка дорога недалека: зимою і однокінь на два дні їзди.

Одинців возок Кащенко звелїв поставити на копильчаки з легеньким полозвем. Аби до »Парижу«, а звідтіль до весни не пустять, говорив Кащенко, виряжаючи Одинця.

В ночи на другий день, вже перед сьвітом зняла ся хуртовина і досить таки замело путь; найпаче понакидала снїгу в вибої. Одинець, переночувавши в Горобіївцї, рушав повагом далї. Коненя його, добре відпочавши на вівсї в Искри да в Кащенка, не вважало на великий путь і потроху тюпало. Ледви від'їхав Одинець від Горобіївки верстов зо три, як вскочив в такий глибокий замет в вибоїнї, що коник його не спроможен був вивезти; і скільки Одинець не вовтузив ся, щоб виратувати сани з замету, нїчого не вдіяв. Він став на тому, що випряг коня, привязав його до воза, щоб їв сїно, а сам усів ся на возї дожидати, заким хто з людей їхати-ме, чи йти і поможе йому виратувати сани з замету. Недовго довело ся йому ждати; може за пів години під'їхав верхи Кушнїрівський соцький Кузьма Глушко, що їхав у Горобіївку до станового. Одинець привитавши ся з Кузьмою, прохав у його запомоги.

— Гм! відповів Кузьма, придивляючи ся

пильно до Одинця, до його возка і до його відлоги, облямованої червоним. Помогти; чому-ж не помогти подорожному, та на лихо у мене часу нема; бач, треба поспішати до станового; у нашому селї лиха пригода скоїла ся: в ночи панський чоловік повісив ся, дак треба подати швидче звістку у стан... вибач, чоловіче!

Глушко хотїв вже рушати, але Одинець почав знов його прохати, обіцяючи »дать на могорич«.

— Могорич — любовна річ, та кажу-ж тобі: нїколи менї, а коли хоч дак от як: скоро одлепортую — я зараз прибіжу сюди і поможу тобі; вжеж — все одно менї сюдою треба вертати. А не то, скажу кому з людей, щоб прийшли виратувати тебе.

— Спаси-біг вам, дядьку! мовив Одинець: алеж се довга річ, а тут холод починає прибирати... Будьте ласкаві! поможіть; тут не забарне діло.

— Може й незабарне, та нїколи менї... I занесло-ж тебе в таке заметище; наче очей у тебе не було... Мабуть ти вперше їдеш по сему шляху і не відав, що тут і в лїтку отся вибоїна не висихає.

— Я не тутешний...

— Та се й видно; з відки-ж ти і куди тебе сьвятий несе?

— В »Париж« їду, а сам здалека.

— Здалека кажеш?

— Здалека; у Кащенка був...

— Кащенко недалеко, верстов 20, а ти, ка-

жеш: здалека... Гм! Дак чекай-же; я зараз або сам, або людей пришлю.

З сим словом соцький пустив коня на взаводи.

Соцький Глушко був чоловік темний, навіть трохи непритоменний і тороплений, за те швидкий і незвичайно справний і слухняний перед всяким начальством, найначе перед становим.

Того часу — коли темнота, причавленність духу і хабарництво панували скрізь — таке начальство в селї, як становий, було і великою цяцею, і ще більшою силою. Не то десятники і соцькі, а навіть голови волостні трепетом його трепетали; не було пана, щоб чи »з ласки« чи з остраху не давав становому хабаря, чи є у станового яке »дїло« до пана, чи до полупанка, на те не вважали: »сегоднї нема, так завтра може бути, говорили люде, а без станового — не проживем; він завждї знайде причину присїкати ся і потягти тебе, так лїпше-ж заздалегідь ублажить його душу«.

Недавнїй наказ начальства, щоб пильно-препильно стежити за проїзжими та зочити, чи нема між ними яких людей небезпечних, шпігунів, — гвіздком сидїв у Глушковій голові і Максим Одинець показав ся йому саме таким небезпечним подорожним.

»Відлепортувавши« становому, що у пана Гниди повісив ся гуменний, Глушко, переступаючи з однієї ноги на другу і мнучи в руках шапку, чекав приказу, »що дїяти далї з отим висїльником«.

— Стерегти, суворо відповів становий, скинувши очи на стелю; а се значило, що в голові у його роїть ся якась важна думка, що впала йому зненацька.

— Стережемо, відповів соцький; трох чоловік я приставив і казав пильнувати, щоб ніхто й близько не підходив, та й сам не тямлю, як воно буде, коли кому треба буде їхати в панський двір? Висільника того не можна в такому разї не зачепить.

— Чому не можна?

— Бачте, взяв він та саме посерединї гловня над брамою і повісив ся, наче йому більш місця не було; і клуня, і комори — скільки хоч, вішай ся, дак ніж! поніс його лихий на браму, щоб бачив всяк, хто йде!!

— Гм! над брамою! промовив становий і якась весела сутїнь мигнула йому по твари: на брамі... значить — тут щось да не так... А з якої причини він повісив ся?

— Лихий його знає, а я не вістен; вжеж не з доброго дива...

— Люде що кажуть?...

— Більш того, що мовчать.

— А на твою думку як? що за причина?

— Про мене... схотїв і повісив ся...

— Дурак ти!...

— Чую, ваше благородіє.

— Ти не чув, не бив його пан?

— Запевне не скажу; може й не без того; звісно — близше до огню, швидче осмались ся.

— Да ти говори до діла, менї твоїх приказок не треба. Чуєш дурню ти?

— Чую! такий вже я з роду...

— Дак не бито його?

— При менї не бито, а без мене — не вістен, не скажу...

— І не чув?

— Блягузкали люде, що нібито на тім тижднї блохи трохи покусали його.

— Кого?

— Вжеж не мене, а висїльника того.

— Хлоста, значить, була?

— По штанах бито...

— А не похваляв ся пан на другу, по голому?

— Кажуть, велїв сподївать ся.

Становий аж усьміхнув ся і казав Глушку йти і пильно стерегти тїло, — »а я під вечір, додав він, сам приїду... Ступай«...

Але Глушко не рушав і мяв шапку.

— Кажу тобі: ступай, промовив становий.

— Я чую, ваше благородіє! та ще одна пригода: Отам за селом завяз у заметї якийсь човічок; по всему знати, що він не тутешнїй, не з наших і як на моє око, дак щось воно не певне, може й небезпечне...

У станового брови підвели ся в гору, уши насторочили ся.

— Хтож він такий? Паспорт питав у його?

— На щоб я його питав; колиб я був пи-

сьменний, а то я спитаю, а він ткне мені якусь бумажку, скаже: паспорт... щож я там розберу?

Становий тямив, що соцький каже правду, не зганьбив його, а тільки спитав: з чого він бере, що той подорожній людина небезпечна?

— Я, бачте — дивлю ся — у його возок чудний, мережаний, таких у нас не роблять, такі візки у Польщі роблять; і возок той стоїть на копильчаках; виходить, що чоловік виїхав ще до снігу, значить — їде здалека; а він мені каже, що він їде від Кащенка... А я собі імкнув і думаю: хиба таки у такого великого пана да не було-б саней, і на щоб він посилав у »Париж« і сани і возок?... Глянув на кирею, а кирея у того хлопяти знов не наша; відлога на їй гостроверха і вся вона червоним облямована, зовсїм отак, як на тім боцї у Польщі; так я думаю собі: може воно те хлопя ким підіслане тай не дав йому поратунку; думаю: нехай воно посидить в заметї, заким я відлепортую і почую наказ вашої милости...

— Добре ти зробив; а щож, як він утече?

— Куди йому! без людської запомоги сам зроду-віку не виратує саней з заміту, а колиб і виратував, дак хиба ми не доженемо?... недалеко заїде.

— Добре! бігай і зараз же його до мене.

— Я миттю, тільки про случай треба ще когось кликнуть, бо може сам і не виратую саней.

— Клич, та швидче!

— Щасливий день, говорив собі на думцї

становий: там повісив ся; щось перепаде, а тут теж не без чогось... Колиб справді шпіг! от лахва була... і начальство-б похвалило, — Гм!«

Становий потер долонею лоба і подумав: може бути! тепер саме війна; Туркам треба знати, як у нас і що і яким шляхом придатнійше прямувати... Певне, що шпіг... у Кащенка був, каже: гм! значить вивідував; а може!... от колиб справді!...

Становий тер руки і ходив по хаті.

Не минуло й години, як Одинець в супроводі Глушка і ще двох верховнів під'їхав до кватири станового Кондренка.

— Ти хто? було перше слово Кондренка до Одинця.

Той відповів.

— Покажи паспорт?

Одинець кинув ся до пакунку. Овва! він аж сполотнів, не знайшовши паспорту і згадавши, що забув його у Кащенка в купі з иньшими своїми паперами.

Становий спершу лукаво усьміхнув ся, а далї насупив брови і став ходити по хаті, міркуючи, що його дїяти далї з Одинцем?

— Коли Одинець бреше, думав собі Кондренко, дак тут пісня коротка: яко безпаспортного, може й волоцюгу, а може й шпіга, до ранку в арешт, а ранком до міста, в земський суд... А що, коли він правду каже і справдї забув свої папери у Кащенка, а се незручно; Кащенко не подарує... Гм!... треба щоб було і стро-

го по закону і собі добре... Хиба послать верховня до Кащенка?

Остання Кондренкова думка — була і думкою Одинця і він дуже зрадів, коли останній почав його благати, щоб вирядив його коштом гонця до Кащенка.

Гонець побіг верхи з листом Одинця до Кащенка.

Ставовий пішов в другу хату, а писар його Хамоненко, зацікавившись Одинцем, почав його розпитувати: »де то та Кобзарівка? чи вона не в Польщі? чого коштує отакий возок і така кирея, як у Одинця? З розмови Одинець бачив, що у Хамоненка ґеоґрафія дуже-дуже і слабенька і вузенька; свій стан, своє повітове місто тільки він і знає; правда, чув ще про Полтаву, чув, що є і Петербург і Москва і Київ, але де вони і як далеко до них — про те не відає. Він зовсім не няв віри Одинцю, коли той почав говорити, що є на сьвіті величезне місто Париж і воно столицею у Французів, і що Французи хоч і воюють тепер з Росиєю, одначе вони не недовірки, а християне.

— Ну, се вже, вибачте! перебив Одинця Хамоненко: се скидаєть ся на те, що на вербі ростуть грушки!... Турки-ж недовірки? лукаво спитав він Одинця.

— В Христа не вірують?

— Значить, недовірки, се у нас і мала дитина знає. Колиб Французи були християнами, дак чи стали-б вони помагати недовіркам вою-

вати православних християн? От що ви на се? Еге!...

Хамоненко лукаво усьміхнув ся; він був певен, що Одинець заплутав ся і сам себе видав, що він не ворог Французів, »значить — ворог Росиї«...

Не вгадати, до чого-б довела далї отся розмова, колиб в хату не війшов гонець, що був виряжений до Кащенка, а з ним і десятник з Кащенкового села: Кащенко, догледївшись, що Одинець забув у його свої папери, гарненько їх запакував, запечатав і велїв десятникови зараз же одвести до станового, котрого прохав, не гаючись одіслать той пакунок в »Париж« до Ляшенка і там доручить Одинцю. Отсего десятника Кондренків гонець зустрів під селом: вони трохи знали один — одного; бо — десятник, звичайно, що місяця приходив на стійку на цїлий тиждень до станового.

Зустрівшись тепер і розпитавшись, десятник сказав, що Одинець справдї гостював у Кащенка і порадив гонцеви вернути назад.

Становий, принявши Кащенків лист і пакунок задля Одинця, почухав трохи потилицю, одначе був задоволений, що все »так гаразд стало ся«, тільки вилаяв Глушка за те, що він такий »необережний з подорожними...« Одинець рушив далї і другого дня ранком достав ся в »Париж«.

XIV.

Василь Ляшенко був доволї великий пан: у його було більш пяти сотень »ревіжських душ«

крепаків і більш 5.000 десятин землї. Прапрадїд його перейшов в село Гусаківку — тодї дуже маленьке сельце, ще того часу, коли ся околиця була вольною і лежала на межи Польщі і запорожських вольностий. Тодї панував тут як і далї напівдень, звичай займанщини і Клим Ляшенко набрав собі степу — скільки спромоги було. Потомки його, розживаючись все більш та більш, ширили просторонь своїх земель спершу займанщиною вольних степів, а перегодом, коли вольних земель поблизу вже не стало, вони привлащували собі землї таких своїх сусїдів, які не спроможні були відбивати ґвалтовні наїзди на їх землї якого будь з Ляшенків; так воно вело ся ще за Василевого батька аж доти, доки цариця Катерина Олексїєвна не закрепостила український люд і не повернула українську старшину на »благородное россійское дворянство«.

Василїв батько Петро Ляшенко теж належав до української старшини і охоче став, як і вся майже українська старшина, паном, себ-то »поміщиком«, володарем 500 »ревіжських« душ, яких мав право, по указу цариці р. 1783. продавати і міняти »на ровнѣ съ другой движимой собственностью« і які (отї ревіжські душі) зразу позбули ся усяких горожанських прав і набули собі обовязок »безропотно« робити на »поміщика« і в усьому корити ся йому без слова.

Петро Ляшенко помер під самий кінець XVIII віку, коли Василеви минав вже 25. рік.

Таким чином Василь Ляшенко зріс на роспутті старого і нового устрою на Україні, коли старе хоч і жило ще, але під натиском нових умов і обставин, занесенних з чужого поля, вже одживало, трухло, порохніло, а нове ще не закоренило ся поміж людности, не стало ще звичаєм життя щоденного і навіть з окола геть не скрізь ще опавутинило і роз'єднало панів з народом. Не диво, а зовсім натурально, що і Василь Ляшенко, вигодований такою мішаниною, не засвоїв собі нічого певного: старі козацькі традициї і дух вольности сиділи в крови у його, инколи буяли вони інстинктовно, инколи він переймав ся їми несьвідомо, найпаче під такий час, коли доводилось йому входити в стосунки з тими реформаторами, що по наказу згори в своїй діяльности в »хахландиї«, в своєму поводженню з »хахлами« мусіли мати »вовчу пащу і лисячий хвіст». В таких случаях прирожденні Василеві інстинкти не спроможні були підлягти під нівіляторський аршин: »исполнять не разсуждая« і так чи сяк показували протест, звичайно, пасивний, бо про який будь активний протест, не могло бути й речи. Одначе такі поривання трапляли ся рідко коли; а гору брав »новий дух«, котрий і перетяг його до Петербурга і тут кинув його в якусь канцелярию, чи до Безбородька, чи до Трощинського. Прецінь же опріч »коллежскаго ассессора« ні до чого тут Ляшенко на дослужив ся; правда, недовго він і служив — кілька там років; козацька душа ніяк не змогла потонути в канцелярському

каламарі. Та ще більшою силою була тут инча, плачлива несподіванка. Молодим, ще за життя батька — Василь побрав ся з дівчиною, яку покохав без краю. Другого року по переїзді в Петербург молоденька Ляшенчиха почала хиріти на катар легких, що потім перейшов в сухотку; прохирівши кілька літ, Ляшенчиха померла. Смерть її так вразила Василя, що він, лишившись бездітним вдівцем, трохи-трохи не збожеволів. Очунявши, він зараз же кинув канцелярию і столицю і, проклявши »повітря того гаспідського болота« — подав ся до рідного села, зарікшись, що »доки його віку, нога його не буде в тому клятому болоті«. І слова свого він додержав.

Він взяв ся господарювати на селї; працював жваво; мало, і то ряди-в-годи їздив на короткий час до кого-будь з близьких сусїд. Життя вдівця самого нудило Ляшенка і через три роки він побрав ся вдруге з дочкою свого сусїди, великого аристократа Лакнистого — красунею Софією, годованкою якогось столичного інституту. Ще самі батьки Софії, переняті новим духом, а ще й інститут вигодували з Софії панночку-аристократку веселої вдачі і панського роскошовання на праці крепаків.

Нова панї зараз же завела і новий лад і в Гусаківцї і в домі Ляшенка. Старий величезний предківський будинок панський перестроїли, оздобивши його шпалєрами і мебелями з Парижа; з Парижа наняла вона і садівника, і куховаря і покоївку і лакея. Замісць рідної україн-

ської мови в господі Ляшенка стала лунати мова французька і з того часу люде прозвали Гусаківку »Парижем«.

Нова пані так уміло забрала в свої руки і самого Ляшенка, що він зовсім не той став. У Ляшенків почалось веселе, розкішне, гучне життя. Що днини повно гостей; дуже часті вечеринки і кілька разів бучні балї. Хоча на все отсе треба було гатити силу-силенну грошей, але Ляшенка се не варувало, не бентежило: властива Українцям гостинність, властива їм охота після доброї вечері побалакати жартовливо з добрими людьми за чаркою доброго напою і нарештї кохання дружини не давали Ляшенку нї часу нї охоти охмарювати своє веселе життя якимись там »дрібними« рахубами грошевими. І коли лїт через пять, чи що, почала мигати в Василевій голові яка журлива думка, дак єдине про те, що від другої жінки у його нема дїтей... А він же так любив дїтей! і що дня все більш почував він порожнечу в тому куточку свого серця, де у людей кублить ся почуття батьківської любови.

— Дружино моя люба! Сонечко моє дороге! — не один раз говорив Ляшенко до своєї жінки — чому у тебе дїтей нема?

— Так Богу угодно! — відповідала дружина зовсім байдуже на палке та ніжне питання свого чоловіка.

— Сеж на нас кара Божа — плачливо говорив Ляшенко.

— На тебе — дак може й кара, а що-до мене, дак се благодать Божа.

— Благодать, кажеш? — аж скрикнув Ляшенко.

— А вжеж!

— Та що ти верзеш? подумай! Єсть же у тебе серце матери, хиба воно не почуває потреби...

— Не треба менї сієї потреби...

— Не треба, кажеш!... Зроду віку на се я не сподївав ся — промовив журливо Ляшенко, ударивши об поли руками і взявши шапку, пішов з хати в сад. Тут в глухому кутку, куди досї пани не заходили, зустрів він маленьку, лїт шести дївчинку, що бавила ся квітками. Дївчина була чепурна, вродлива, чистенько одягнена.

— Чия ти, дитино?— спитав у неї Ляшенко.

Дївчинка встала з трави, ввічливо вклонила ся і відповіла:

— Батькова да материна.

Ляшенко усьміхнув ся і спитав:

— А хтож твій батько?

— Батько Опанас Комірник...

— А мати Катря — договорив вже сам Ляшенко — знаю, знаю я їх, та досї не відав що у них є така гарна дївчинка. Якже тебе звати?

— Батько зове Катрею, а мати Котком.

Ляшенко весело дивив ся і гладив дївчину по головцї, говорячи: Славна ти дївчина! приходь же завтра до мене, я тобі гостинця дам.

— Прийду, коли мати не заборонить.

Ляшенко пішов до тієї хати, де жив Опанас, викликав Катрю, похвалив її дочку і саму її за дочку і казав присилати що дня під добру годину до його Котка.

З того дня маленька Катря приходила вранці до пана і пан вельми полюбив її: посадить, було, її до себе на коліна, гладить по голові, цілує, наділить їй яких-будь ласощів, або цукру. Пані Ляшенчисі се не подобалось; часом у неї мигала думка, що сущим Катриним батьком ніхто, як не Василь і в серці у неї прокидало ся почуття ревности; часом з сього виходили й сварки.

Минуло десять літ. Ляшенко знов повдовів і знов лишив ся одиноким, хоча тепер було йому на кого вилити хоч инколи свою ласку, — то була Катря. Він загадав, щоб Катри ніколи не кликали ні на тютюн, ні на яку инчу панську роботу, а велів їй ходити до попа і вчити ся читати і писати. За те він положив попу плату: два карбованці, що місяця.

Двічи на тиждень Катря приходила до пана і він перевіряв, чому вона навчила ся. Коли Катря дійшла до 16 літ, Ляшенко випустив її на волю, а до себе знов взяв другу крепацьку дитину вже хлопчика. Отся любов до дітей хоч трохи заповняла порожнечу в серці Ляшенка.

Тим часом він озирнув ся і на материяльну сторону і побачив, що за десять років життя з другою жінкою він надбав собі велику силу грошевих довгів, а господарка де в чому

підупала. Треба було отсї дїрки латати і він знов перейшов на те життя, яке провадив, доки не оженив ся другим разом.

Таким чином минуло доволї лїт. Ляшенко почув, що старість не за горами. Бездїтний, одинокий вдовець почув, що до його підходить та повна мелянхолії і сумовання година, коли серце починає бити ся тихше і жадає певного спокою і теплого, огрійливого спочуття і піклування другого серця, такого, щоби кохало його не рвучим коханням палкого віку молодого, а стійким та слїдним коханням дитини. Він приміркував собі побрати ся третим разом, але побрати ся з дївчиною молодою, сиротою і убогою, щоб по смерти його вона приняла собі усї його достатки.

Хтось з близьких знайомих порадив йому Ганну Лукишну Бутовичівну, що жила недалеко від Гусаківки у свого дядька по матери Костиря. — Батьки Ганни Лукишни були люде убогі. Батько її Лука був людина з доброю осьвітою і певним патріотизмом: не по своїй волї він мусів перебрати ся в Казань і тут небавом померла йому жінка, а під холєру р. 1848. помер і він.

Тодї, коли Бутович виїздив до Казанї, Ганнї йшов ледви шестий рік; виїздити довело ся саме серед зими і Бутовичі не відважили ся брати з собою в таку далеку путь малу дитину, не відаючи, як вони уладнають свій побут на далекій, холоднїй чужинї. Вони упрохали Костирів, людей ще більш за них убогих, взяти

до себе їх Ганнусю, заким вони, обживши ся в Казані, заберуть її до себе. Колиж вмерла Ганнина мати, Бутович побачив всю неможливість перевезти дитину в Казань.

Алеж сьвіт не без добрих людей. Один з шкільних товаришів Бутовича взяв ся запопадливо клопотати, щоб Галю взяли до дівочого інституту в Полтаві; йому пощастило.

Вісім літ безвиходно Галя була в Інституті; тут вона навчила ся всьому, чому вчили в інституті та навчила ся ще й тому, чому учили не учителї, а саме життя в інституті: навчила ся потроху розкошувати; не відати, що то таке злиднї і не турбувати ся про завтрішнїй день. Коли вона скінчила науку в інституті, їй нікуди було більш йти, як не до Костирів, а Костирі тепер зубожіли ще більш і Галя опинила ся зовсім в инчому сьвітї. Опріч того, що мусїла часом недоїдати, бо тітчина страва убога не йшла їй на душу, мусїла вона часто-густо чути вразливі сцени родинні: сварку, лайку, а часом і бійку, коли старий Костир часом переборщить було »Божої сльози«. — Одно слово: після інституту життя у Костирів показало ся Галї сущим пеклом і, проживши у них пів року, вона тільки про те й думала, яким би чином визволити ся з такого життя?

Вона написала листа до Кащенка, просячи, чи не порадить він кому їй за ґувернантку. Кащенко порадивши ся з матерю, запросив Галю до себе. Тут то і зустріла ся вона з Ляшенком.

З себе Бутовичівна була доволї красива, тільки що краса її, найпаче на молоді очи, здавала ся, з першого погляду, якоюсь холодною, що не може надити до себе; се виходило з того, що Галину красу становила незвичайна гармонія усїх частин її лиця, усїх рис її. Більш за все вражали і вабили до себе Галині великі очи, а властиво ті искри їх, що часом падали, немов малесенькі зіроньки на темно блакитному небі.

Ляшенкови Галя подобала ся; на другий вечер він посватав ся; Галя згодила ся і за тиждень вони й повінчали ся в убогій церкві Кащенкового села.

Жадної переміни не внесла Галя нї в дім Ляшенка нї, тим паче, на село. Вона раділа, що визволилась з дядькового »пекла«, що стала богатиркою і щиро-ласкаво поводила ся з своїм стареньким чоловіком. Так поводять ся мизунчики підлїтки з старенькими любими їм родичами, що балують їх гостинцями та подарунками.

За півроку, чи що, після весїлля Ляшенко зненацька занедужав; недуга була і довга і тяжка; одужання йшло дуже мляво і коли він підвів ся на ноги, він і почув і побачив, що недуга не тільки чисто виснажила його, але вона привела до його лиху гостю-старість і вона зовсїм окульбачила його.

Першим дїлом Ляшенка після одужання було убезпечити материяльно свою молоду дружину, що підчас недуги виявила глибоку при-

хильність і запопадливе пікловання. Усї маєтности у Ляшенка були родові, тимто й не можна було відписати їх Галї духовним заповітом; він зробив купчу, що продав то Ганнї Лукишнї усї свої добра. Він сам не спроможен вже був після недуги правити господарством, мусїв покласти ся на управителя і хоча щодня кликав його, розпитував, як і що йде в хазяйстві, давав йому накази і поради, але се все було тільки теоретично, а сам він реально приглянути ся до хазяйства був не спроможен. При кожнїй його розмові з управителем невідмінно була і Галя, щоб, мовляв, прислухала ся потроху до справ господарских.

Галю після недуги Ляшенко не тільки кохав усїма своїми старечими силами, а просто обожував її, пильнуючи скільки спроможно задовольнити кожне її бажання!

Алеж старе старіє — молоде росте; росла і розповнювала ся молода, майже дитяча ще природа Ганни Лукишни і щодня більш нагадувала їй про свої права. Висидївши довгий час коло недужого чоловіка, вона, натурально, почула потребу розваги. Доки стояло лїто, вона розважала себе поїздками до знайомих, як-от до Найдича і ин., алеж вона тямила, що виїздити з господи на довго не можна; не можна покидати самотою на довго старого, хорого чоловіка свого сущого добродїя. Тим часом в осени і зимою, коли поїхати напр. хоч до Кащенчихи, дак треба неменш трох день. Вона сьвідома була неминучої потреби мати в своєму домі добрих,

веселих гостей; але не багацько; два-три чоловіка і то таких простих, не піндючних, коло яких не треба-б панькати ся. От, чому вона дуже зраділа, зустрівши в Искри Одинця і у неї зараз сплодила ся думка: якби добре було, колиб Одинець завитав до їх на цілу зиму. — Одинець, думала вона, така людина, такий осьвічений розмовник, що запевне зумів би розважати і її і старенького Василя Петровича.

І дуже-дуже зраділа Ляшенчиха, коли Одинець приїхав до них.

XIV.

Старому Ляшенкови Одинець сподобав ся.

Ляшенко вставав дуже рано, а Ганна Лукишна не ранійш 10. години; і отсї то 3—4 години, доки не вийде жінка до нього, були у Ляшенка найнуднійшим часом та ще коли не можна було вийти з сьвітлиці нї в сад, нї навіть на ґанок.

Читати Ляшенко не любив, тай нічого було читати; єдина книжка, яку він шанував, була біблія, також й ту він, трохи чи не всю знав на память. Вставши о годинї шестій, Ляшенко зараз же умивав ся, одягав свою звичайну »чемйорку«, випивав шклянку чаю, що приносив йому Харко, потім сідав на канапу, брав люльку з довжезним чубуком, заздалегідь уже набиту тютюном »вакштафом фабрики Александра Борисова Муситова в Москві«; Харко приложивши огню до люльки, йшов собі, куди хотїв, бо знав, що він »все своє дїло справив уже« і доки не

встане пані, пан сидїти-ме на канапі і його не покличе.

Одинець звйк вставати рано і тепер у Ляшенка кожен ранок був добрий розмовник: сидячи з люлькою, Ляшенко розпитував молодого паробка, а більш того, що сам розповідав йому пригоди з свого життя, або з життя своїх знакомих. Ляшенко не вмів добре мови російської і дуже був радий, що гість його говорить »по наськи«. Довідавшись, що Одинець інтересуєть ся народними казками, піснями і взагалї етноґрафією, Ляшенко призивав старійших віком дідів і бабів, які були в Гусаківцї, щоб розповідали Одинцеви казки, піснї і т. ин.

Слуги Ляшенкові дивували ся: »не певне щось дїєть ся з нашим паном, говорили вони, се він перед смертю таке править; гляньте ся! призве якого спорохнїлого дїда, або беззубу бабу, посадить в кабінетї, наче рівню собі і загадує піснї мужичі сьпівати, або казки говорити.. зроду сього не бувало. Здитинїв пан, знати, що він на божій дорозї!«

Дїдам і бабам спершу було неяково сидїти перед панами і »править такі нестатечні речі: сьпівати в панському кабінетї, або базїкать про таку песиниїтницю, яка ото в казках, про чортів про відьом і т. ин.«. Але за кілька тиж-днїв люде призвичаїли ся і стали на тому, що треба панську волю вволити; »хоч він і здитинїв, а всеж він пан, а сказано: скачи враже, як пан каже».

Траплялю ся, що хто з дїдів сьпіваючи, або

проказуючи таку пісню, що й Ляшенко знав її, помилив ся, пан зараз поправляв його, говорячи:

— От діду і збрехав; тут не так; тут так треба.

— У нас, паночку, так, а у вас воно може й инакше; вам лучше те знати.

Раз якось вже по водохрещах привели з сусїднього козачого села кобзаря Ігната Деревянку, що знав силу пісень козацьких. Між иншими він почав сьпівати:

Ой зза гори ізза Дніпра
Вітрець повіває,
До берега на човнику
Орлик підпливає...

І Ляшенко і Одинець уважно слухали; Одинець вперше ще чув сю пісню. — Що хвилини кобзар підводив голос в гору, сьпівав голоснійше, виразнійше, додаючи словам все більше духу. Аж ось зненацька Ляшенко перебив його:

— Стій діду-кобзарю!... збрехав, пропустив; отут саме треба сьпівати:

»Над Україною та гетьманською
Чорна хмара стоїть:
То йде армія московська,
Хоче її розорить«.

А от після сього вже сьпіваєть ся, так як і та.

— Може, відповів кобзар, вам лучше знати; а нашому брату не все й можна сьпівати; люде хоч і кажуть: з пісні слова не викидать, та нам так не можна.

— Чому, діду?

— Самі, паночку, здорові знаєте — чому... становий, ісправник... сказано: »нельзя«.

— Хиба ти перед становим?

— Ні, Господь милував; може й на далі милувати-ме, відповів дід хрестячись.

— Ну, дак і сьпівай усе, що знаєш...

— Кажете, паночку, все?...

— Усе, усе, чисто все; нічого не минай.,

— Добре: А про панів можна...

— Усе сьпівай і про панів... Се моя хата, се не вулиця, тут я і пан і цар; усе, що хочу, те й дію; аби нікому з того шкоди не заподіяв.. Сьпівай, діду, про панів...

— Добре; тільки не гнївайтесь, коли що трапить ся в пісні не під ваші мисли, вибачте я не від себе, як люде склали, так я і сьпівати-му...

— Сьпівай, сьпівай! бадьорив Ляшенко кобзаря.

— Гм! може-б, паночку, на відвагу, коли ласка ваша... дак би теє...

Кобзар не договорив, а тілько моргнув вусом, примруживши очи. Ляшенко зрозумів його і звелїв Харкови принести »животкової«.

Кобзар випив одну, попрохав »другу на потуху« і тоді, перестроївши кобзу, мовив: а нуте, чи отсієї чули коли і засьпівав:

»Ой царице Катерино!
Що ти наробила?
Край наш вільний, край веселий
Тай закрепостила.
Ой пани, ви превражі сини!
Ви пекельниї слуги;
Ви людей запрягли
У ярмо на наругу...«

Кобзар скінчив і ждав, що скажуть пани; а пани сиділи німо, схиливши голови...

Дід сьпівав ще кілька пісень народних про крепацтво і про панів. Одинець помітив, що кобзареві пісні зробили глибоке враження на Ганну Лукишну: вона прохала діда ще раз просьпівати: »Ой царице« і зараз же записала слова і голос пісні, а у вечері того-ж дня вона сьпівала її Одинцю.

День скрізь день минув січень.

Зима того року була вельми холодна і забивна; про подорож Одинцеви годі було й думать і він увесь час перебував у Ляшенків. Ганна Лукишна за сей час попереписувала йому усе, що було у його занотовано, а ще більш позаписувала йому нового, що довело ся почути від людей, перебуваючи у Гусаківці. Одинець орудував тепер великим етноґрафічним скарбом і тішив себе думками, як то він, скінчивши свій »курс« подорожи, упорядкує до друку зібрані ним материяли і заходить ся компонувати словар української мови. У Гусаківці було вже в його записаних на картках більш 20

тисячів українських слів з прикладами до них з народнїх уст.

Помітив Одинець і те, що щоденні розмови з Ляшенчихою про минуле рідного краю; про сучасний його побит, про крепацтво і т. ин. зробили великий добродійний вплив: панї навчила ся мужичої мови і пильнувала завждї уживати її; богацько дечого вона довідала ся від Одинця такого, про що досї й не чула; богацько з того, що вона знала, вона тепер инакше розуміла; инакше стала поводити ся з крепаками і не покладати ся на управителя, а де спроможно для неї, скрізь накидати власним оком. Зневірити ся в управителя довів її ось який случай:

Треба сказати, що Василь Ляшенко був чоловік горячий, вспирскливий, але що від природи, а ще і під впливом ідеї першої четвертини XIX віку нїколи не бив людей: часом було і засверблять кулаки, примив би, як вискуб за чуприну Петра, чи Йвана, але він завждї умів здержувати поривання свого панського »права«. Коли трапляло ся, що який управитель його без його волї карав кого з крепаків по тїлу, він зараз же прогонив його. Але коли останнїм часом він через недугу практично не мішав ся в хазяйстві, а покладав ся в усьому на управителя, якогось ополяченного білоруського підпанка Хаменчука, дак останнїй почав потроху пехтувати панську заборону, карати людей по тїлу; люде почули і про різки, і про порплицю, і про бика. Нїхто з людей не посьмів сказати про се Ляшенкови, кожен, хто відав про се, мовчав, бо

бояв ся, щоб і собі не підпасти під Хаменчуків гнів.

Раз якось по сьвятах вже, гуляючи по селу, Одинець зайшов в панську столярню — попрохати столяра, щоб вистругав йому аршин такий, щоб усі чотири сторони були в йому одномірними. Тут він помітив, що столяр підперезаний залїзним ланцюхом, а ланцюх той замкнутий до двохпудової гири. Здивований Одинець не втерпів, щоб не розпитати столяра, хто і за що його так тяжко покарав?

— Се так, поздоров Боже, нашого управителя. На тім тижні, бачте, я курив три днї в шинку, дак за се управитель і казав посадити мене на цілий тиждень на бика...

— А пан про се знає?

— Де йому знати! сам він от вже з Покрови не виходить, а хто йому скаже? Ніхто не посьміє...

Одинець заскреготїв зубами і швидче вернув ся. Гавна Лукишна тоді саме сиділа біля роялї і він прохав її засьпівати »Була Польща, була Польща«.

— Не подобаєть ся менї ся пісня, відповіла вона, там вже дуже густими красками змальовано лихий побит крепаків... не скрізь же воно так, не всї-ж пани такі злющі, не скрізь вони так мордують людей.

— Мабуть що всї, понуро мовив Одинець. Ляшенчиха аж не всиділа!

— Що ви кажете! наче ви не відаєте, що

ні в Искри, ні в Кащенка, ні у нас хрестян не бють...

— У Кащенка і в Искри, правда, не бють...

— А у нас? заіскрилась пані.

— У вас мордують... І Одинець розповів її про столяра. Ляшенчиха прожогом кинулась з сією звісткою до чоловіка.

— Харко! гукнув Ляшенко, що було сили, коли жінка скінчила про столяра.

Харко дрімав тоді в прихожій, але незвичайний крик пана розбудив його.

— Ту-ж мить бігай мені, сказав Ляшенко Харкови і поклич управителя, щоб з тобою йшов зараз.

Заким прийшов управитель, у Ляшенка притих запал; він примусив себе вдавати людину, зовсім спокійну, що ні сном, ні духом не знає, не відає про столяра і випитати у Хаменчука його щирість.

— А що у вас поробляє столяр? спитав Ляшенко, не підводячи очей на управителя: чи у його така робота, щоб можна одірвати його від неї?

— Столяр наш вже кілька день і очей не показує, кажуть, гуляє в шинку в Гупалівці... Завтра треба послать шукати його да привести...

— А сьогодні... зараз, останне слово Ляшенко вимовив з притиском, не можна його привести до мене?

Хаменчук великими очами глянув на пана і помітив, що брови у його ідуть то в гору, то

в низ: Хаменчук відав, що се недобрий знак, що пан знає, де столяр і що з ним. Помовчавши з хвилину, управитель мовив:

— Щоб зараз — якже його, не знаючи, де він....

— В столярні! на бику! гукнув Ляшенко, не маючи вже сили далї здержувати себе і вдаривши, що сили було, об стіл кулаком, він гукнув до Харка!

— Зараз менї сюди прискажчика Прохора!

Хаменчук сполотнїв і стояв нїмо, а Ляшенко вийшов в другу сьвітлицю, сказавши управителю:

— Підожди в прихожій.

Коли прийшов Прохор, Ляшенко звелїв йому ту-ж мить розкувати столяра. — А от — сього брехуна і ката, додав він, вказуючи на Хаменчука: з усїм його збіжем — скинь на копильчаки і вивези за село верстов пять, та там на снїгу і скинь... Чуєш! Зараз же! щоб, доки зайде сонце, його й дух поганий тут не смердїв !

XV.

Прийшов третїй день лютого — день Ляшенчишиних іменин. Хоча в той час старосьвіцькі звичаї України вже псували ся »новою« культурою, одначе звичай справляти родинні сьвята кілька день вряд ще панував і гостї приїздили часом цїлими родинами на кількох екипажах, беручи з собою і скілька чоловіка челяди. Час був патриярхальний, пани наші зав-

жді визначали ся широкою гостинностю і приязно витали цілу юрбу гостей і контентували не тільки їх, але і слуг їх і коней.

Пани наші хоча часом і любили де проти кого брати кирпу, алеж під час сьвята, кожен господар гостей своїх, принаймнї на око, витав однаково, не даючи нікому з них переваги.

Гостинність завждї панувала в домі Ляшенка. На сей раз найначе радо, щиросердо витав він своїх гостей, пишаючись перед ними своїм »самоцьвітом дорогим« — своєю молодою красунею жінкою.

Три днї стояв гучний бенкет у Ляшенків; справляли його, як звичайно: пили, їли, танцювали, сьпівали, в карти грали.

Отут на іменинах Одинець спізняв ся з двома людьми, що на життю його молодого віку лишили слїд; то були Найдич і Носальський.

Найдичові предки Сербини перейшли на Україну ще з початку XVI. в.; потомки їх зробили ся великими багатирями, а потім і панами, йдучи тією самою стежкою, якою поприходили до сього і всї українські пани.

Андрій Найдич був чоловік вже підтоптаний, вдовець, батько чотирох синів, ще підлїтків. Він скінчив унїверситет в Москві, якийсь короткий час слухав відчити правничі в Гайдельберґу і в Берлинї, слухав інколи і відчити ліпших нїмецьких фільософів того часу. Він потроху належав і до письменства российського, писав і вірші і статї наукові; збирав ся писати

історию України і пильно збирав історичні документи і народні історичні пісні. Особиста знайомість з Бодянським, з Костомаровим, з Шевченком, з Гулаком ворушили інколи в серці у його струни національно-демократичні та грали ті струни вельми не голосно, мляво і не довго; лишень до заслання Шевченка. Осьвіта насипала йому в серце і гуманїзму, алеж гуманїзм той був занадто слабий на те, щоб пробити товсту кару крепацького »права« і того загального режиму, що панував у нас через усю другу четвертину XIX. віку. Гуманїзм Найдича був чисто теоретичний і не перешкожував йому уживати горілку часом з питунця біля шинку; давав йому в товаристві з Рітером Барановським і ин. такими скоїти який будь видатний дебом серед міста, не змагав ся той гуманїзм і такою потужною силою, щоби не давав Найдичу продавати крепаків »наровнѣ съ прочимъ недвыжимимъ имуществомъ« або віддавати їх за гроші в москалї, а часом заподіяти і инчий гидкий вчинок.

З Одинцем з першого разу він поводив ся гордовито, але спостерігши, що Кащенко з Одинцем за панї-брата, що Ляшенки до Одинця дуже приязні, Найдич приховав трохи своєї панської пихи і на другий день зняв з ним бесіду попросту.

Він спершу висловив Одинцю свою дивовижу, що той серед осьвічених людей уживає »некультурної, мужичої« мови, а потім з легенькою іронією спитав:

— Ви, мабуть ученик Бодянського?

— Не судило ся менї такого щастя, відповів Одинець: хочби поталанило особисто спізнати Осипа Максимовича та побалакати з ним, то й то-б уже було моє щастє.

— Се легка річ! Ісько Материнка що лїта приїздить до Варви; от ви тодї в Варву; він людина проста і повитає вас наче сина, довідавшись, що ви з ним на один копил шиті, Найдич хитренько собі під вусом усьміхнув ся і помовчавши хвилину-дві, мовив: »Не тямлю, грішна людина — неспроможен зрозуміти тих наших людей та ще з такою головою, як у Бодянського, на що і до чого вони пильнують уживати українськоі мови, навіть заводять її в лїтературу... Не тямлю, воля ваша... Я сам споконвічний Українець, може й прикро моєму серцю, алеж що дїти! перш за все істина, а істина нам каже; що Україна досьпівала до краю свою пісню і мова її не має пришлости...

Одинець загорів ся, спалахнув усїма своїми нервами і почав змагати ся з Найдичем.

— Розріст і розвиток мови, залежить від розвитку лїтератури взагалї, а остання залежить від розвитку культури; деж у нас національна культура? говорив Найдич.

Одинець іронїчно усьміхнув ся, а Найдич говорив:

— І хто-б то у нас розвивав лїтературу...

— Інтелїґенция! перебив його Одинець.

— Колиб то вона була. Українська інтелї-

ґенция зрозуміла, що в Росиї і культура і література повинна бути і буде тільки — одна — русская і сією стежкою йде наша інтеліґенция вже цілу сотню літ... Ліпшим доказом вам Гоголь...

— А Шевченко? знов перебив Одинець.

— Шевченко... вірші його гарні, але вони, коли не перше, дак останнє слово, остання потуга сотворить українську літературу. Кому і на що потрібна українська література? і яким чином вона може бути і рости, коли нема української школи?... Шевченко, кажете ви... Шевченко, кажу я, не дав свого нічого; він тільки просьпівав в новій трохи формі те, що давно дав народ... Мине недовгий час і Шевченкові твори, як і його самого — на віки забудуть... Де ви тепер знайдете його »Кобзаря?« Та сама інтеліґенция, на яку ви так сподіваєтесь, скоро почула, що Шевченка арештовано — зараз кинула ся палити »Кобзаря«; а вдруге його не надрукують вже тому, що заборонено не тільки друкувати, а навіть продавати і те, що було надруковано.

Найдич говорив довго; Одинець слухав його уважно, а потім почав йому доводити помилки його думок. Говорив він добре, але занадто здержливо і обережно, уважаючи на те, що в гурті людей, які зібрали ся коло їх, були мало, або і зовсім єму невідомі.

Увесь час, доки змагали ся Найдич і Одинець — Ляшенчиха не здіймала очей з останнього і ковтала кожне слово його. Усе лице го-

ріло у неї, з очей летіли искри; вона сиділа нерухомо, наче зачарована і хто-б глянув на неї осторонь, спостеріг би, що в души у неї вихріє якесь буйне, нове почуття; що вся вона наче натхнена і бажає озвати ся і боїть ся промовити своє слово. Сама вона гаразд не розуміла, що діеть ся з нею: ввижало ся їй, що вона і бачить і чує не того Одинця, якого досї бачила і чула, що перед нею инчий Одинець, що до сього Одинця її душу, серце, усю її тягне якась незрима, непоборена сила, що вона не спроможна одірвати від його очей.

— Щож отсе зо мною? — питала сама себе Ляшенчиха, і вже не спроможна була далї слухати змагання; за кілька хвилин вона встала і швидче пійшла до свого покою. Тут вона, снопом повалила ся на канапку і вхопила лївшою за серце: вона чула, що там її пече; пече, але пече без болю, пече так, як ніколи досї вона не вчувала, їй люба та печія, і не хоче вона щоб її перестало пекти, заніміло. — Образ Одинця стояв перед нею; даремне вона закривала очи, він не зникав... Нарештї Ганна Лукишна миттю зіскочила з канапки, впала на вколїшки перед кіотом з Почаївською Богоматерю і сціпивши на грудях руки, промовила:

— Мати Божа! прости мене! прости!... я... я кохаю його... я не можу не хохати... я вінчана, але я досї нікого. нікого не кохала.

Тимчасом Одинець, скінчивши бесїду з Найдичем, почув себе трохи утомленим і пійшов до свого покою спочити. Він сїв і зало-

живши руки за голову, переняв ся сумом-журбою з тих думок, які викликала у його бесїда з Найдичем. »Так отсе репрезентант осьвіченої інтеліґенциї нашої, думав собі Одинець; отсе історик України! щож гадати про инчих?.. Та нї, нї! не всї-ж такі; се нащадки крепацтва, зрощені і згодовані потом і кровю крепаків; а крепацтво не вічне! хто знає, хто вгадає, чи довго ще воно простоїть; може воно доживає вже свій вік, тимчасом зростають такі люде як Костомарів, Гулак, Бодянський, небогацько їх, жменя, алеж і ґрунт для таких ще дуже малий, ідеї визволення, ідеї сьвіту скрізь і завждї ширять ся млаво, повагом, ростуть непомітно; отак як росте віковічний дуб... »Україна, каже він, досьпівала свою пісню до краю«. — Брехня! »наша пісня, наша слава не вмре, не загине«. Звісно, перш за все треба визволення хрестян; воно станеть ся і станеть ся невдовзї; от — тільки не спроможен я уявити собі, звідкіль піде і в якій формі прийде, хто його приведе те визволення: чи сам народ — шляхом гайдамаччини; чи сам уряд схаменеть ся? на перше надії мало, до того треба якогось нового Хмельницького, тай обставин... От — тепер якби... на останнє сподїванка трошечки більша; он же на правобережю — заведено інвентарі, сеж в усякому разї — перший ступінь по дорозї скасовання крепацтва«.

Сієї саме хвилини в сьвітличку прийшов Насальський: на час перебування його у Ляшенків його помістили в тому покою, де жив Оди-

нець і за отсей короткий час молоді парубки добре спізнали ся і сподобали ся один одному.

Матвій Насальський — родом з Пинського Полїся — був років на 4 чи на 5 старійший за Одинця. Торік він скінчив унїверситет у Київі і пішов учителем до дїтей Найдича.

— Славно ви говорили, мовив Матвій до Одинця, колиб можна було, я там би при всїх обняв і поцїлував вас... Найдичови не до смаку такі змагання, я се добре тямлю; він звик, що тут його слово вважають, яко слово непогрішимого Папи Пія; а тут — на, тобі! молода людина не згожуєть ся з його поглядами, змагаєть ся, перекидає їх! Славно! я дуже радий! і з таким тактом ви його приперли до стіни. Спаси-біг вам!

Матвій стис Одинцеву руку, а Одинець аж почервонїв, слухаючи ту хвалу.

— Одно менї шкода, говорив далї Насальський, що тут були такі небезпечні людцї, як от Звенигородський.

— Хиба він що? спитав ся Одинець, трошки заметушившись.

— Кажу-ж вам: людина він небезпечна, поклїпник, доносчик...

Одинець подивив ся великими очами і пригадуючи свої змагання з Найдичем, мовив: »Здаєть ся, я нїчого такого, що придало-б ся для доносу, не говорив?

— Ніже єдиного слова...

— То й нехай собі... Але дивують мене тутешні пани: усї вони добре відають — яка гид-

ка людина той адвокат і всї приймають його у себе.

— Бо всї боять ся його.

— Чогож вони боять ся? Ну, напр. Кащенко і той приймає.

— Боять ся його поклїпу, його доносу.

— Та щож він донесе, напр. на вашого Найдича?

— На Найдича — звісно, нїякого полїтичного доносу він не вигадає, але схоче — напише, що Найдич, коли їде куди, дак часом приверне до шинку, загадає лакею винести йому в питунци »води«, а всї люде знають, що то не вода, а горілка...

— Дак щож?

— А такі вчинки не личать »благородному дворянину« і сприяють простанню в народї зневаги до панів... ну, розумієте?

— Та хтож з панів не пє; не куликає?

— Усї пють, ще й як, і всї про те знають і тут і в столиці, а про те »зневага до панів«; ну і піде тяганина...

— А вжеж нїчого, колиб тутешні пани були з більшою осьвітою; не були-б так здеморалїзовані, не були-б такими лакеями, не лебезували так перед »власть имущими«. Не скажу я, щоб се правобережна шляхта була з високими та міцними підвалинами моральними, алеж все таки вона не така гнучка, як тут; там гне її сила, тут вона сама гнеть ся; там більше осьвіти, більше сьвідомости людської і національної гідности. Там люде гидують доносчиками і по-

клїпниками; там хоч і не всї, але більшість розуміє, що всякий поклїп також огидлива річ, як і донос, навіть гірше; бо доносчик ріскує, а поклїпник нїчим... Та й те сказати: хиба халяволизи, лакеї розуміють моральну сторону поклїпу і доносу? Яка може бути міць у халяволиза? Лакейовання перша і найпевнїйша ознака підупаду морального...

— Се правда — нїмо промовив Одинець — але Кащенко не лакей...

— Кащенко — перебив Насальський — певний горожанин, щирий патріот, чоловік моральний, за теж і одинокий; приятелїв у його нема, а ворогів, хоч греблю гати... Величезна більшість отсих гостей, що бачили ви у Кащенка, то вороги його, кожен з них раднїйший-б утопити його в ложцї води, а всї вони цїлують ся з ним. Страшенно підупала, страшенно здеморалїзувала ся і знївечила ся лївобережна шляхта.

Одинець трохи подумав і мовив:

— Чи так воно? Лївобережна шляхта дійсне зрабована до краю, але і правобережна не далека від неї, а де-в-чому і попередила її: на мою думку, нїщо так не деморалїзує чоловіка, як пановання його над чоловіком же, а ми знаємо, що крепацтво на правому березї заведено геть ранїйш нїж на лївому; а чи є там хоч один пан, щоб був переконаний, що час визволити людей з крепацького ярма?

— Там починаєть ся вже визволення, он інвентарі...

Інвентарі справдї перший, хоч дуже ма-

ленький ступінь до визволення народу, алеж заведено їх з ініциятиви не панів, а ґенерал-ґубернатора Бібікова, а друге — дякуючи Писареву, практично з тих інвентарів хрестянам ледви чи буде яка пільга. Нещо давно — в лїтку — був я у Київі і чув, що инде пани з Писаревим так повернули інвентарі, що з них виходить хрестянам ще гірше. Ви відаєте, що інвентарі поділили хрестян на катеґориї; вільних так званих піших: мусять вони робити на пана — що тиждня чоловіки два днї, жінки по одному дню; начеб то й нічого, а прикиньте сюди на кожного робочого чоловіка на рік 12 день »сгонныхъ« та ще саме в лїтку, саме в жнива, далї прикиньте вісїм день з двору на полагоження панських мостів, гребель і т. ин., нарештї з кожного двору 24 днї на сторожу коло панського добра...

— Се все так, але принципіяльно... — перебив Насальський.

— Принципіяльно ступінь наперед.

Бесїда про визволення хрестян і взагалї про пекучі потреби краю стояла між двома паробками довго, аж доки їх не покликали до чаю.

За чаєм Ганна Лукишна була якась не своя; все наче хватала ся, щоб останнї гостї, Найдич з Настею і з Насальським, швидче їхали до дому. Найдич любив їздити в ночи; а ніч винялась тиха, ясна, морозець невеликий, дорога втерта — і Найдич зараз після чаю попрощав ся і поїхав. Старенький Ляшенко зараз же рушив спочивати.

Одинець і Ляшенчиха сиділи на канапці. Одинець, пригадавши пісню, що в той день почув від Насальского, просив Ляшенчиху записати її до зшитку.

— Яка се пісня? спитала Ляшенчиха.

— Вона проста та дуже подобаєть ся менї.

»Ой час, пора до куреня...

— Ой час, пора до домоньку« — перебила Одинця Ляшенчиха, я сю пісню давно знаю і запишу вам.

— Запишіть, спасибіг вам, вона менї саме до речі; вона нагадує і менї, що справдї час »до куреня«.

— До якого? спитала ся Ляшенчиха і широкими очима кинула на його.

— Кажу-ж — до свого.

— Та деж вам курень?

— У Кобзарівцї.

— Дак тудиж ще вам не пора...

— А другого куреня у мене нема...

— Нема? промовила вона з притиском; а я була певна, менї здавало ся, що заким в Кобзарівку, вам би можна, не гріх би було, нашу хату вважати за свій курінь... І з отсим словом вона впила ся ясними, повними огню, очима йому в вічі... і вся почервонїла, а Одинець з того погляду аж затремтїв.

— Ну, давайте свою книжку, запишу пісню...

Одинець чув, що він наче не свій; Ляшенчиха не зводила з його очей і вся горіла; огонь її очей перекинув ся на Одинца, він почервонів;

руки йому тремтїли. Подаючи книжку, він вхопив Ганну Лукишну за руку. Горяча молода кров розлила ся по обом їм... вона не відвела своєї руки, вони мовчки дивили ся один на одного, дивили ся весело, очи їх сьміяли ся... В обох у них сьвідомість розуму зникла на той мент; принаймнї мовчала, не одзивала ся.

Минуло кілька годин нїмої тиші; нарештї Ганна Лукишна вирвала з Одинцевої руки свою руку і обіруч обвила його шию, притискаючи до лона. А Одинець припав устами до її уст.

— Моя? тільки і спроміг ся він промовити.

— Твоя, тихесенько відповіла вона.

— На віки моя.

XVI.

І не счув ся Одинець, як швидко пролетїло три місяцї з того дня і прийшов май, місяць квіток і кохання. Хоча і як добре було Одинцю у Ляшенків, але він тямив, що неяково воно сидїти далї; треба було рушати кудись.

Попробував він. Виїздив на кілька день, що найбільше на тиждень, до того чи инчого села і швидче знов вертав до »Парижа«; не спроможен був він більш тиждня не бачитись з Ганною Лукишною.

Так минуло цїле лїто.

Старий Ляшенко дуже добре тямив відносини між його жінкою і Одинцем, але нї разу й виду не подав.

— Щож — міркував він собі — обоє мо-

лоді; не диво, що покохали ся. Воно звісно, Ганна Лукишна присягала ся мені... алеж! чи можна-ж таки мені вимагати, чи не гріх би був, щоб вона мене кохала? я-ж їй в діди гожу ся! Вона увесь час така до мене ласкава, так ніжно піклуєть ся про мене, наче найкраща доня: чогож мені ще жадати? Спасибіг їй і за те; а чим же я їй віддячу? Материяльно... Е! се дурниця; се простий мій обовязок; кому-ж я лишу своє добро опріч неї? Небожатам?... Ба! ні, сього не буде; вони давно молять Бога, щоб я швидче дуба дав... Ні, ні... От чим я доведу свою вдячність Ганні Лукишні — коли ніже єдиним знаком не стану на перешкоді їх коханню. Нехай на здорове кохають ся, а мені любо буде дивити ся, як вона вважати-ме себе щасливою і гадати-ме, що я старий нічого не бачу, не тямлю... Нехай, я й сам був молодим і памятаю свої молоді літа...

А Ганна Лукишна і Одинець справді були певні, що »старий дурень« нічого не бачить і не помічає, які між ними відносини, і пильно, хоча й зовсїм даремне стерегли ся, щоб він нічого й не помітив.

Отак день скрізь день минуло літо р. 1854. Прийшов жовтень.

Одного вечера Ляшенко сидячи за чаєм, спитав Одинця:

— Чи ви, паничу, не занудили ся ще у нас?

З сього питання Одинець увесь почервонів, наче на його хто приском сипнув: йому здало

ся, що Ляшенко спостеріг їх кохання і о тее випроважає його геть.

— Я... ні... ні, я не занудив ся у вас — відповів він, змішавшись і горзаючись по стільцю.

— Да ні таки, кажіть правду; наче я й сам не тямлю, що молодій людині нудно все одно да одно; треба якоїсь переміни... от я й приміркував.

Одинець ще більш горів, а Ганна Лукишна не зводила очей з долівки і насторочивши уши, щоб не дати помітити старому ні своєї, ні Одинцевої збентежености, весело спитала:

— Ану, ну, кажи швидче, що ти там приміркував?

— Приміркував я, щоб завтра... бач погода яка на предиво хороша, запрягли нам коч-карету, то всї у троє і поїдемо до Найдича; все таки розважимо панича і самі трохи розважимось; а то ми справдї наче заплїснїли...

У Ганни Лукишни і в Одинця наче гора з серця звалила ся; одним ментом вони звеселїли і заспокоїли ся.

— Дуже добре ти, мій любий дїдусю, приміркував, спасибіг тобі, дякувала вона чоловікови, цїлуючи його сиву голову — та тільки чи дома тепер Найдичі?

— Дома і просять усїх вас до себе. Ось отсе перед вечером і прийшов до мене лист від його; пише, що у його не все гаразд; ногу собі вивихнув; мусить сидїти, ходити не можна; дак він просить і вас до себе, повернув ся Ляшенко до Одинця; просить, щоб ви взяли в собою усї

свої пісні; йому дуже цікаво і потрібно переглянути ваші пісні. Дак щож, рушимо?

— Спасибіг йому, відповів Одинець; я радо поїду; час вже і вам подякувати за хліб-сіль і за ласкавий привіт і гостинність вашу...

— Себ-то як? покинуть нас хочете?

— Час...

— І не гадайте сього! викиньте сю думку з голови...

— І хто-б то вас пустив? Правда Галочко?

— Звісно, правда; але коли Одинцю нудно у нас, дак годі і задержувати його...

Старий легенько усьміхнув ся собі в уса і подумав: хитра ти, та байдуже! хитруй собі, а провести мене не проведеш.

— Ти-ж зараз чула, мовив Ляшенко; я-ж питав його: чи не занудив ся він у нас? а він каже: ні.

А коли ні, то й гаразд; нехай же і зимує у нас. От я його повезу до Найдича, привезу і назад та й оддам його тобі під варту, щоб не втік від нас. Чуєш?

Ганна Лукишна і Одинець на радощах трохи не плигали, а старий, ніби нічого того не спостерегаючи і не помічаючи, говорив далї до Одинця:

— Я так привик до вас, що колиб ви покинули нас, дак менї отсї сьвітлицї стали-б пусткою; ні, вже не пущу вас аж до того літа.

XVII.

Найдич, прикутий до свого кабінету вив-

хом ноги, дуже радий був приїзду Ляшенків з Одинцем; з останнім найпаче провадив він довгі бесїди по історії і етноґрафії України, лаштуючись друкувати свою історию козаччини. У його була дуже добра бібліотека і великий архів, назбираних документів і він хотїв перечитати Одинцю написану їм історию, де він пильнував вистежити і з'ясувати причину, яка викликала козаччину, справедливо добачаючи частину його в тяжкому побутї хрестян.

— »У хрестян — читав він — робота була тяжка; не було у хрестянина того дня, щоб він був спокійним, убезпеченим за себе, за свою семю і за своє добро. Головна-ж річ була в тому, що у хрестян знївечено було навіть спонукання піклувати ся про поліпшання свого побиту, свого життя; вони тямили, що пан завтра може одібрати у його все і нїгде він не знайде собі леґальної оборони.

— Так, так — перебив Одинець — гарно, одно-б тільки я додав, коли дозволите.

— Будьте ласкаві, я на те й читаю вам, щоб почути ваші щирі уваги.

— Картину тяжкого побуту народнього ви намалювали дуже добре, яскраво, вірно; але, на жаль, ми й досї бачимо таку саму картину, тільки краски трохи погустїйшали і бачимо її не тільки там, де вона була в XVII в., а навіть і там, де її тодї не було; хочби н. пр. на півночи Полтавщини... Ну, тодї хрестяне добивались визволення козаччини, тепер козаччина — річ неможлива, а визволення річ неминуча, яких же

ліків проти недавної хороби ужити тепер? Отби про се годило ся вам натякнути.

— Ба, тут нема на що й натякати; визволення — річ конечна; хто сього не тямить; але се така »операция«, задля якої нема ще потрібного »оператора«; болячку треба розрізувати обережно і тоді, коли її зовсім нарве, а болячка нашого крепацтва ще не дозріла...

— Колиж вона дозріє? — спитав ся Одинець.

— Крепаки наші ще люде темні, грубяне, лінивці і до горілки вельми охочі...

— Темні вони, правда, але се вина не їх; хтож з панів піклуєть ся про осьвіту їх? Коли вони і лініві, дак через те, що тямлять, що працюють не на себе, а що-до горілки, дак се та потуха, якою крепаки гоять свою болячку; чи придатна вона, чи ні, се инча річ, але не можна змагати ся проти того, що крепак тільки в хмелю забуває своє лихе життя. По тверезу він чує в серці саму тільки душевну тревогу, безпомощність, сьвідомість, що й дітям його не буде ліпше. Ні! скасовання крепацтва не можна відкладувати; чим швидче буде зроблена, як кажете, »операция«, тим ліпше; а »операторами« повинні стати самі пани...

— Не панська тут воля; крепацтво — частина нашого державного устрою; скасувати крепацтво, значить, чисто розхитати лад державний; побут панів — єдине осьвічених у нас людей, пустити на руїну; нарід такий ще темний, напів хижий, що не спроможен завести у

себе певний культурний лад; з лїнощів — чисто зубожіє, захмелїє, покине працювати... ну вийде така сутанїя, що й не сказати!... Так, знесення крепацтва прийде неминучо, але провільно, а не зразу. Перш за все треба пильнувати, щоб пани зрозуміли, що з людьми треба поводити ся лї-пше, а мужикам треба давати осьвіту; треба шкіл; треба моралїзувати мужика, а тоді вже й волї йому дати; а то вийде погано... Темний чоловік на волї — річ небезпечна; що найменше буде він нікчемним, захланним... Да от вам — доказ наші козаки...

— А що таке козаки? — спитав ся Одинець, кусаючи собі губи

— Що козаки?! Ба! гляньте ся самі: чим стали наші козаки? Чи нагадують вони хоч трохи своїх предків? Була у мене отсе недавно можливість придивити ся до їх: ви знаєте, що велено було орґанїзувать »малоросійские козачіе полки«... Отут я й придивив ся і спостеріг, що наші козаки справдї такі, як ще Румянцов, майже сотня лїт назад, сказав, що вони і виду військового не мають, а походять »на самого подлого и нѣчто вѣдущаго крестянина«...

— Гм! понуро мовив Одинець: коли воно й так, дак хтож тут винен?

— Темнота козаків; лїнощі їх, горілка та своєволє...

Одинець більш не видержав рівноваги і почав горяче змагати ся з Найдичем, що коли козаки і стали захланними і байдужими людьми, дак инакше воно й не могло бути.

— Колись нїхто, нїхто не змагав ся, мовив він, що козаки люде войовиті і хоробрі...

— Се сьвідчить уся історния, перебив його Найдич...

— Отож то!... козаччина на Українї була ідеалом, а козак народнїм героєм... задля війни — козак усе давав... часи перемінили ся; хвала Богови — напади ворогів на Україну зникли; зникли і колишнї війни; але козакови не дали зробити ся спокійним горожанином; він все таки не сидів дома, а мусїв йти до війська... та щож він робив у тому війську? правив варту?! а то й гірше: копав рови; засипав болота... з лицаря-вояка став каторжником... Деж тут йому було набрати ся військового, лицарського духа і хоробрости? — За такий довгий час, починаючи з Петра I, козаки мусїли знївечити ся, зневолити ся і нема нїчого дивного, що тепер ви не помітили у козаків військового духа... Старе зникло, виробити-ж ідеал нового життя козакам не давала сума усїх нових обставин... А погляньте на наших Чорноморцїв! там инчі обставини, инчий лад, инчий і дух у козаків...

Найдич потроху згодив ся; прийнаймнї не змагав ся більш про козаків, а почав розповідати сучасні дуже прикрі і плачливі новини з театру кримської війни.

— В Евпаториї дали ворогам висадити ся на берег!... плакав ся Найдич: як се так? Мало того: на берегах Алми наше військо побили вороги!... чисто побили; а через що? вжеж не скажете, щоб у нашого салдата бракувало хороб-

рости... ні! наші кулї не долїтали до ворожого війська! от — яке у нас зазброєння!

— Сама себе раба бє, коли не добре жне...

— А вжеж! та яково то переносити такі катастрофи тому, хто стоїть один за всїх на сторожі Росиї! як то мусить болїти серце у царя...

Отакі бесїди за увесь час перебування Одинця у Найдича не сходили з ґрунту істориї і сучасної війни; але Одинцю якось вони не подобали ся, не вдовольняли його; він сподївав ся від Найдича не того, що чув і більш симпатизував бесїдам з Насальским.

До того-ж не подобало ся йому і розміряне панське життя Найдичів і він упрохав Ганну Лукишну швидче вертати до »Парижу«.

— Нудно тут, нудно; говорив він Ляшенку, коли вони виїхали від Найдичів: колиб мене тут прикували, дак я-б і ланцюх перегриз да втїк. — Дивом дивує мене, як отсе Насальський може так довго перебувати в такій атмосфері.

— Насальського прикувала Настя... бачте, мабудь наш жіночий ланцюх такий, що не перегризти його; жартовливо всьміхала ся Ляшенчиха, дивлячись на Одинця.

— Не треба його гризти; на жіночі ланцюхи вельми паде іржа; швидко вони ржавіють, — іржа переїдає їх і вони самі розпадають ся; мовив, ніби жартуючи, Ляшенко.

XVIII.

У вечері того-ж дня, коли Ляшенки поїхали до дому, Настя сидїла біля роялї і грала на

чотири руки з Насальским; в салї опріч їх нїкого не було і нїхто не шкодив їм, граючи, залюбки розмовляти і устами і очима... Насальский давно признав ся Настї, що кохає її, а тепер під впливом вечерової тиші, дуже близького сусїдства своєї любленицї, під впливом сонати Бетховена Найдич не спроміг ся здержати свого поривання, нахилив ся близше до Настї і поцїлував її... поцїлував вперше...

Старий Найдич сидїв тодї саме в кабінетї, перечитуючи ґазети, що привезли йому з почти за цїлий тиждень. Він дуже цїкавив ся вістками з театру війни; аж в кабінет до його вбіг найменший синок його, хлопчик на девятому роцї.

— Що ти, Михайлику, спитав його батько по французьки — прийшов на добра-ніч вже?

— І на добра-ніч і так... знаєш татку я щось бачив... ти такого не бачив...

— Щож там таке ти бачив? тато погладив Михайлика по головцї.

— Таке, тату!... таке... сказать?

— А ну, ну скажи...

— Я отсе зараз бачив, тату, як наш учитель і Настя цїлували ся...

— Де? скрикнув Найдич; але зараз схаменув ся і повернув річ на жарт; мовивши: се тобі, Михайлику, привидїло ся; то ти спать захотїв, дак тобі і приверзло ся.

Але пізно вже було жартувати, хлопчик навіть образив ся, що тато не йме йому віри; він мовив:

— Ні, ні, тату, зовсім не привиділо ся, я не спав, я не хотів і тепер не хочу ще спати: я сидів під столом, а вони мене не бачили; спершу грали на чотири руки, а потім учитель нахилив ся до Насті і поцілував її, а вона його поцілувала... От єй-Богу, тату, правда.

— Ну, ну; годі про се; то ти не добачив зпід стола... І чогож ти сидів під столом?

— Там були мої іграшки; там у мене стайня, я вранці поставив туди своїх коней, а у вечері пішов подивити ся, чи єсть у їх овес; чи мій кучер Карпо дає їм вівса, а не краде собі...

— Ну, ну, добре, добре, дак іди вже спати... добра ніч.

— Добра ніч, тату! але я ще спати не хочу, не піду, ще рано; я піду ще до Колї і йому розкажу, як вони цілували ся і нянї розкажу...

Найдич трохи почервонів, розсердив ся і мовив:

— Слухай, Михайлику! ти зараз іди і лягай спати, анї нянцї, нікому анї слова про те, що тобі приверзнуло ся... чуєш?

— Чую! тихенько промовив хлопчик, злякавшись сердитого голосу батька.

— Крий же тебе, Боже, почнеш там верзти оту нісенїтницю! я тебе строго покараю... йди...

Михайлик похнюпившись, пішов... Коли нянька поклала його в постїль, в малій голові його заворушила ся думка: за що на його розгнївав ся тато? аж досї він нїколи не гнївав ся, коли він, Михайлик, — помітивши за ким-будь

із слуг що недобре, говорив йому про те; так він зробив і тепер... кілька разів доводило ся' йому чути, як нянька ганьбила покоївку Марусю за те, що вона цілуєть ся з буфетчиком Семеном; значить, Маруся не добре чинила; інакше нянька не сварила-б ся на неї... значить, і Настя не добре зробила; а він — Михайлик — зробив добре, що сказав про те тату... За щож тато розгнівав ся?...

Даремне хлопя питало само себе; відповіди не було.

Найдич тим часом, кинувши читати ґазети, сидів вельми збентежений Михайликовою звісткою...

— Колиб хоч кого доброго, путнього; а то бач, кого покохала! говорив він собі на думці: а то — ляшок, санкюлот, сором на цілий сьвіт... що, коли, крий Боже, довідають ся про се сусіди! просьвітку не буде... От нагрів в пазусі гадюку... я до його як: і плачу добре, і подарунків скільки зробив, а він... бач! тривай же ти!...

Перегодом Найдич трохи одійшов, вгамував ся і думав: та чи правда-ж се? чи не збрехав Михайлик; але з якої-ж речі: та він у мене що-що, а дитина правдива, брехать не вміє... А про те одначе як же його запевнити ся?... Незвичайного нічого нема... молода дівчина... алеж вона у нас добре вихована... Гм!... Найліпше буде взяти саму Настю на допит... Чи признасть ся-ж?... З очей буде видно...

Найдич покликав слугу і казав попрохати до його Настю.

Насті і в думку не приходило, що дядько кличе її на допит про таке діло, про яке знала тільки вона, Насальський да Бог. Вона була певна, що дядько кличе її, щоб своїм звичаєм, порадитись з нею про завтрішній обід.

Весело вскочила вона до кабінету.

— Причиняй щільно двері! суворо зустрів її дядько.

— Я добре причинила.

— Примкни на ключ.

Настя здивувала ся; ніколи сего не було. Повернувши в дверах ключ, вона підійшла до столу і стала мовчки біля дядька: він взяв її за руки, пильно вставив її очи в свої очи і сухо, навіть трохи строго мовив до неї:

— Насте! признавай ся: ти цїлувала ся сьогоднї з Насальським?

Настя в одну мить вся спалахнула: лице, уши, шия почервонїли. Настя спустила очи і мовчала.

— Чогож мовчиш? хиба не чуєш, що я кажу?

— Чую! ледви промовила вона; губи у неї тремтїли.

— А коли чуєш, так і відповідай: цїлувала ся?

Настя мовчала. Найдич почував, як у його в руках горять Настині руки.

— Я відаю, що ти цїлувала ся, але хочу

довідати ся від тебе самої; кажи по правді, по щирій: цілувала ся?

Настя мовчала; вона почула, що в горлї у неї щось давить, з очей закапали сльози.

— Мовчиш, значить се правда? допитував ся дядько, не випускаючи небожиних рук...

— Я... правда... я... дядечку... тільки раз...

— Все одно, чи раз, чи сотню разів, річ не в тому... Найдич помітив, що Настя вся дрожить, наче пропасниця її бє; він випустив її руки і казав сїсти біля його... Настя не сїла, а просто впала на крісло.

— Раз, кажеш, гм! задля сорому, неслави і поговору досить і одного разу... Ти забула, чия ти дочка; чия небога; забула, якого ти роду і хто він!... наш рід недавний, ми »потомственные дворяне«, а він ляшок, голопуцьок, наймит... хиба він тобі рівня?... Хиба у нас мало осьвічених, благородних своїх людей!... Ой, Насте, Насте!... якого ти сорому завдаєш нашому славному роду...

Настя упала йому в ноги, обвила колїна і хлипаючи, говорила:

— Простїть, дядечку! простїть мене! колиж я його кохаю...

— Що, що? скрикнув Найдич: кохаєш? кого? голодранця!... я тебе... в монастир...

Настя ридала, заридала...

— Годї; нічого тут плакать; сльозами сорому не змиєш, йди в свою сьвітлицю і не сьмій менї виходити з неї, доки не покличу... Нікуди, ні на ступінь...

Коли Настя пішла, Найдич покликав кучера і звелів йому, щоб зараз же запряг в тарантас троє коней.

Насальський лагодив ся лягати спати, аж ось він почув, що біля рундука того флїґеля, де він жив, затупотїли конї, загуркотїли і спинили ся колеса. Трапляло ся се не вельми рідко, що до Найдича приїздили запізно гостї, вони, звичайно, в такому разї не йшли до ранку до Найдича, а ночували у флїґелї, де жив Насальський; тим то останнїй і тепер був певен, що приїхав хтось з гостей і майже не звернув уваги і лагодив ся роздягати ся. Колиж двері до його відчинили ся і перед ним став Найдичів управитель, він трохи зумив ся і спитав ся:

— Що вам треба?

— Коней вам подали, відповів управитель.

— Яких коней? на що? дивував ся Насальський не тямлячи, нащо серед ночи подали йому коней, коли у його й думки не було нікуди їхати.

— Пан кланяли ся вам і прохали, щоб ви зараз їхали...

— Куди?

— Куди ваша во́ля... казали подати вам коней і помогти вам швидче упакувати ся і виїхати...

— Та я й думки не мав нікуди виїздити...

— Не знаю... не моє дїло... пан приказали; сказали, що вас більше для науки паничам не треба; ось вам і гроші за службу по сей день.

Управитель положив на стіл кілька карбованців.

— Тут щось таке недовідоме, непевне — мовив Насальський — що я нічогісенько не розумію; певне якась помилка.

— Ні, помилки нема; пан виразно сказали мені: перекажи Насальському, що мені його більш не треба і щоб він зараз же покинув мій дім. Кажіть, що треба пакувати, я поможу; коні готові, ждуть біля рундука.

Насальский тільки розводив руками да блимав очима.

— Що таке стало ся? з якої речі? так неввічливо, навіть нахабно так... Треба висловитись — говорив він — тут щось чудне, непевне, якже так? Я піду, поговорю з Найдичем...

— Пан вже лягли спати і веліли вам переказати, що у них нема ні найменшої потреби бачити ся з вами, а мені наказали зараз же випроводити вас. Будьте ласкаві не гайтесь! Нумо пакувати ся...

— Та що се за ґвалт! — скрикнув Насальський — що за нахаба! так не можна! я дворянин, я не крепак його; я не хочу, не поїду, доки не побачу ся з ним; доки не вимовить ся він... я!... він повинен дати мені сатисфакцию!... ґвалт! я його на поєдинок...

— Не кричіть так, паниченьку! не турбуйте ся; ніщо не поможе: як пан звелів, так воно і буде.

— Я не хочу! се тяжка образа! так і лакеїв не виганяють, а я не лакей, я шляхтич! Не хочу! що він зо мною вдіє...

Насальський бігав по сьвітлиці, махав руками, лютував. Нарешті управитель мовив:

— Пан веліли, коли ви гаяти-метесь, чи змагати-метесь...

— Дак що? — скрикнув ображений Насальський.

— Дак силоміць випровадити вас...

— Мене?!

— Вас!

— Силоміць?!

— Еге!

— Сього довіку не буде! — заскреготів зубами Насальський і вийшовши з себе, тупотів ногами, стукав кулаками по столу і гукав, що було сили. Управитель же заспокоював його, доводячи, що він марне так бентежить ся і здіймає колотнечу; що не послухати ся Найдичового приказу не можна і геть ліпше виїхати тихо, щоб ніхто про те й не відав, ніж доводити справу до ґвалту і сорому.

Насальський довго-довго змагав ся; нарешті, під впливом холодної поради і погроз управителя, потроху охолов, вгамував ся, плюнув, упакував ся і поїхав, посилаючи на Найдичову голову проклони і всякі лихі бажання.

— Куди їхати? — спитав ся у його кучер, виїхавши з двору.

Питання було несподіване задля Насальського: досі він і не думав про се і не тямив: кудиж справді їхати?

— В Яготин! — гукнув він.

Легко зрозуміти, що діяло ся в душі На-

сальського! Головна річ, чоловік не тямив: за що, з якої речи Найдич скоїв з ним таку образливу, таку принизливу подію і більш та більш схиляв ся до думки: чи не Ляшенчиха тут підложила підпалу? — »Може, думав він, Настя з своєю жіночою щиростю розповіла усе Ляшенчисі, а та й пустила гедзя! діло можливе... Та щоб самій не чути, не бачити, як лютуватиме Найдич, розповіла йому Настину тайну саме на виїзді«... Перегодом така думка здавала ся йому непевною; він кидав її, приходила друга, нова, ще більш непевна, а за нею знов инча і отак усячина вихріла йому в голові усю дорогу до самого Яготина.

Настя, упавши на ліжко, теж цілу ніч очей не заплющувала та в одно все думала: хто бачив, як вона поцілувала ся з Насальським і хто розповів про се Найдичу?

XIX.

Обурення, схвильовання, почуття образи і приниження страшенно бентежили увесь орґанізм Насальського; він їхав, нічого не тямлячи; їхав тому, що його везли; але куди? на що? до кого? він про се не думав, тай і неспроможен був думати...

Істомлений, причавлений, він не помічав навіть, що на дворі доволі холодно; що вітер проймає його, що на йому доволі плохенька одежина; почало займати ся на сьвіт і Насальський, схиливши голову в куток тарантасу, почав дрімати; може він би і заснув був і нерви

його трохи-б спочили були, дак же, коли стали в'їздити в Яготин, кучер розбуркав його, питаючи:

— До кого, паничу, їхати? Ми вже в Яготині. До когож і куди їхати, коли у Насальського не було в Яготині нікогісенько знайомого? Не диво, що він не зразу відповів кучерови, а кучер гадаючи, що Насальський не дочув його питання, мовив вдруге дуже голосно:

— Паничу! Ми в Яготині, куди їхати?

Насальський махнув рукою і відповів:

— На заїздний двір...

— На який? тут їх не один; може до Єні Трегуба?

— Все одно, їдь і до Трегуба.

— Він хоч і жид, а у його пристойнійше і наш пан завжди до його заїздить.

Коли Насальський війшов в теплу хату, він почув, що він змерз, дрожить; щоб швидче нагріти ся, він казав Трегубу, заким ще закипить самовар, подати йому горівки.

Випивши зразу дві чарки, Насальський швидко ходив по хаті та все думав: щож далї йому чинити? куди й їхати? В Яготин він приїхав з опалу, не знати чого; було-б йому просто їхати до Київа... »Ба! нї! так не можна! він мусить, він повинен помстити ся над Найдичем; такої образи не можна дарувати!« І знов на серці у його клекотом закипіло обурення... Він випив третю чарку горілки і заходив ся міркувати: яким же чином йому справити свою справедливу пімсту?

— Поєдинок, тільки поєдинок! другого виходу нема; говорив собі на думці Насальський: поєдинок на смерть!... але Настя!... треба-б спершу з нею побачитись, порадитись; без неї ледви чи зможе він жити; він так її кохає. Та деж з нею побачитись?

— Розлучив вражий син!... промовив Насальський, скрегочучи зубами і стукнув кулаком по столу, так дуже, що той стук почув Трегуб і гадаючи, що Насальський стукає, щоб швидче давав самовар, прочинив двері, просунув голову і мовив:

— Зараз, зараз; вже шумить; зараз подам.

Насальський випив ще чарку горілки, не помічаючи, що вже й перші три чарки доволї захмелили його.

В розгорілому і захмелїлому мозку Насальського скоїв ся такий плян: їхати до Ляшенків і написати через Найдичового кучера до Настї, щоб і вона приїздила туди і тут порадити ся і обміркувати з нею та з Одинцем, що чинити далї і коли що, дак упрохати Одинця, щоб став йому секундантом і поїхав до Найдича викликати його на поєдинок.

Прийшовши до такого виводу, Насальський дістав з пакунку паперу і написав до Настї мовою російською лист. Він неспроможен був, не давав йому хміль хоч трохи міркувати розумом над тим, що диктувало йому писати опянїле серце і до краю роздрочені нерви; лист вийшов повний загарливости, але мало сказати дурний, просто нісенїтниця. »Я знаю все, писав між

инчим Насальський, я знаю моя дорогая Настенька! козни твоєго дяді і твоїх родних; но поля Чугуєва і Бориспола давно жаждуть їх вражої крови і я напою їх!... Не даром в моїм гербі стоїть буква **М**: то значить: месть! да месть, месть і месть!... Приїзжай скорше к Ляшенкам, у нїх я буду ждать тєбя, как би долго не пришло ся: здісь все обдумаєм, рішимо і я, на челї моєй армії сильной грудю встрічу врагов!... С нами Бог; с ким Бог, с тїм і побіда« і т. д.

Запечатавши отаку дурницю; віддав лист кучерови, наказуючи доручить самій Настї у власні її руки, за те дав йому карбованця і обіцяв, що Настя ще більш заплатить йому.

— Будьте безпечні — відповів кучер — справлю все, як кажете.

Трохи не до самого вечера спав Насальський на заїзді у Трегуба, а вставши, наняв у його балагулу і на всю ніч поїхав до »Парижа«, міркуючи, як і що сказати Ляшенкам про причину свого приїзду до них.

Ляшенки не сподївали ся так скоро бачити у себе Насальського і здивували ся, коли він приїхав до них.

— Чи все там гаразд у Найдича? чи не стало ся чого недоброго? — питала ся Ганна Ґукишна — вжеж не дурно ви так швидко...

— У них усе гаразд! але я їх покинув, не схотїв більш учителювати...

Ляшенчиха ще більш здивувала ся і спитала:

— Щож за причина тому? здаєть ся, вам там було добре...

— Можна-б жити, да останними часами Найдич зробив ся і вередливим і причепистим; почав що дня вмішувати ся, як я учу дітей... Я сього не стерпів...

Ляшенчиха мовчала, але подумала собі: ні, не кажеш ти правди; тут якась инча причина, мабуть чи не замішала ся тут Настя.

Насальський, говорячи Ляшенкам неправду, розумів, що ранїйш, чи пізнїйш, а правда вийде до верху і лїпше буде, коли вона вийде від його і став він на тому, щоб небавом розповісти усе по правдї, попросивши вибачити йому, що не сказав він правди з першого разу. Одначе-ж вставала перед ним недобра притичина: скаже він Ляшенкам, що Найдич так незвичайно прогнав його; спитають: за що? а він і сам того не тямить; йому не піймуть віри, подумають, що він бреше, таїть ся, не хоче правди сказати, і у них буде непевність, думатимуть, що він запевне заподїяв щось таке дуже вже не добре, коли Найдич мусїв так незвичайно вигнати його серед ночи. Виходить неяково.

— Найлїпше буде, міркував собі Насальський, коли я не гаючись, завтра-ж ранком усе розповім Одинцю, він мене — яко товариш — легко зрозуміє і, може, що порадить: скажу йому, що написав до Настї, кличу її сюди і, порадившись з нею, маю на думцї кликати Найдича на поєдинок і прохати Одинця за секунданта. Нарештї попрошу його, щоб він усе те

розказав Ляшенкам і попросив їх не ремствувати, що приїхав до них і дозволити йому перебути у них, доки приїде Настя, або прийде від неї відповідь.

Так він і вчинив.

Ляшенки почувши від Одинця усю пригоду Насальського, не здивували ся; не докоряли Насальського, не виправдували і Найдича.

— Я одначе гадаю, говорила Ганна Лукишна, що Найдич, довідавшись, що Насальський живе у нас, вельми ремствувати-ме на нас.

— За щож? озвав ся старий: ми-ж його не кликали, сам приїхав; гостинність вимагає, щоб ми привитали його; він нам нічого лихого не заподіяв: а що там у них стрясло ся, то не наше діло... Мене тільки дивує: за що саме Найдич прогнав його? Він каже, що він не відає; майже й справді не відає... я Найдича знаю: він чоловік горячий і крутий; але всеж таки — була у його якась певна і важна причина на те, щоб отак серед ночи вигнати чоловіка!...

— Я гадаю, що тут Настя замішана, мовила Ляшенчиха.

— Така і в мене думка; та тільки, як замішана?...

Що вони одно в одного закохали ся — се я бачив ще тоді, як вони першим разом були у нас... Та щож! і нехай собі, аби тільки, звісно, не теє...

— Ну бо, дідусю! ти вже починаєш чмелів пускати; у тебе аби що, дак зараз вже і теє...

Хиба я що!... звісно... людина не дерево.

— Та годї, годї, дїдюню!

— Чого годї? всї люде, як люде і я був молодим і не забув, як се ми бувало... та сказано: де дївка там і парубок.

-- Так що з того?... На все є межа;... найпаче у дївчат... соромливість...

— Ой, дитино, дитино! дївочий сором до порога, аби пересягнула, дак і забула... чи так, паничу, мій голубе? спитав Ляшенко Одинця.

Одинець нїчого не відповів, тільки широко усьміхнув ся.

XX.

Одного дня з початку грудня, коли Ляшенки і їх двоє гостей сидїли за обідом, біля рундука задзвонило кілька дзвінків. Ганна Лукишна встала і швидче кинула ся до вікна.

— Хто се? спитав ся Ляшенко.

— Не вгадаю, дїдусю! щось чудне, аж четверо саней; на перших — нїкого не пізнаю; на других наш становий і з ним ісправник Троцький, а далї щось чужі... усї йдуть сюди...

— Що воно за оказия!...

В салю війшла цїла юрба урядників, в прихожій зістало ся два жандарі і два соцьких, а біля рундука стояло чотири чоловіка простих людей.

Лакей прийшов сказати Ляшенкови, що приїхав ісправник і просить дозволу зараз же бачити ся.

— Гаразд, відповів старий Ляшенко: ска-

жи, що ми за обідом; скоро дообідаю, зараз вийду; а тим часом попроси їх до гостинного покою і спитай: чи не хочуть обідати?

Лакей за хвилину-дві вернув ся і мовив:

— Кажуть: доложи панови, що у нас нема часу ждати, просять вас зараз...

— Що за бісова мати! промовив Ляшенко: хто там ще з тим ісправником? спитав він лакея.

— Богацько їх; опріч нашого станового, ще три пани, я їх не знаю, один з них, мабуть жандарський офіцир, а в прихожій два жандарі...

— Щось непевне! промовив старий і кинув очима на Одинця і Насальського; обидва вони були здивовані, але не більш того, як дивуєть ся неспокійно кожна людина, коли в хату входять несподівано жандарі.

— Треба вийти...

Ляшенко встав зза столу, прибадьорив ся набрав ся поважаного виду і вийшов до неждaних гостей. Ісправник, повитавшись з господарем дому, представив йому »чиновника особыхъ порученій« харківського ґенерал-ґубернатора — Родзянку; жандарського офіцира Кедрова і ісправника з того сусїднього повіту, в якому жив Найдич.

Ляшенко всїм поклонив ся, не подаючи нікому руки і спитав ісправника:

— Якеж таке діло у вас до мене?

Ісправник перш за все просив вибачити їх, що вони потурбували його, одірвали від обіду, а потім мовив:

— Властиво діло наше не до вас, але діло дуже-дуже важне...

— Ми по наказу господина чернигівського, полтавського і харківського ґенерал-ґубернатора, — додав далї Родзянка. — У вас мусить перебувати Насальський?

— У мене; він приїхав від Найдича і гостює у мене вже два тижні...

— Нам треба його бачити...

Прийшов пополотнїлий Насальський.

Родзянка сказавши Насальскому, хто він і його товариші, додав, що по наказу ґенерал-ґубернатора приїхав арештувати його і вирядити в Харків...

Насальський затремтїв і швидче підпер стїну.

— За щож се? — спитав він у Родзянки

— Не скажу, довідаєтесь у Харкові, а менї не відомо; менї тільки велено привезти вас.

Спитавши, у якому покою річи Насальського, перетрусили ту сьвітличку, перегледїли усї річи Насальського, запакували їх; казали йому одягти ся в дорогу і їхати з ними.

— Да так же не можна їхати — озвав ся Ляшенко до Насальського — до Харкова не близький сьвіт, на дворі зима, холод, а пальто у вас благеньке. Гей! Семене! — обернув ся він до лакея — подай швидче мого дорожнього кожуха.

— Еге! — додав він — коли Семен вже пійшов — а ключів від шафи і не дав; ось вони у мене, треба самому.

Ляшенко дістав з кишені ключі, побрязкав їми, щоб усі бачили і вийшов з салї до кабінету; одімкнувши в столї шуфлядку, він взяв швидче дві бумажки по 50 карбованцїв і пійшов на зустріч лакею. Той уже ніс кожух.

— Несеш вже — мовив він до Семена — добре, неси-ж за мною в салю.

Прийшовши в салю, Ляшенко мовив до Насальського, взявши кожух з Семенових рук.

— Отсе буде надежнїйш за ваше пальто; візьміть, будьте ласкаві!

Зробивши ступінь до Насальського, Ляшенко спинив ся і мовив:

— Тривайте! треба подивити ся, чи нема чого в кишенї; трапляєть ся, що я суну в кишеню ключ або що, тай забуду виняти.

З отсїм словом він струснув кожух, засунув руку в одну кишеню, вивернув її перед усіма і сказавши: »нема нїчого«, знов запхнув кишеню і нї для кого непомітно зіставив там ті 50 карбованцїв, держав непомітно у руцї; тодї вивернув другу кишеню.

— І тут нїчого. Беріть же, будьте ласкаві.

Насальський подякував якось мляво; він був нї живий, нї мертвий; головна річ, він не тямив з якої причини упала на його така несподївана і лиха пригода? Він був певен, що за ним жадної провинности нема; йому й на думку не приходило, звідкіль склало ся лихо. Про ту дурницю, що він написав в листї до Настї про »поля Борисполя і Чугуєва«, він давно забув, до того-ж хочби й не забув, дак він не-

стеменно був певен, що лист його ні до кого, опріч самої Насті, не попав.

Тим часом лист той і став ся причиною всього колоту. Кучер віддав того листа управителю, просячи доручити його »нікому більш, як не самій панночці«. А управитель — людина собі на умі, — носом почув, що з того листа можна йому заробити Найдичової ласки, і віддав його Найдичу.

А Найдич, перечитавши лист, загорів ся, наче божевільний, і гнївом і пімстою до Насальського; зараз же написав листа від себе до ґенерал-ґубернатора Кокошкина, додав до його лист Насальського і з естафетою одіслав до Харкова.

В ту пору, опріч загальної реакциї, яка панувала у нас, був час війни, час тревожний, час, коли скрізь стояла незвичайна обережність навіть в приватній розмові між знакомими. Тим то в Харкові, принявши донос від Найдича, чоловіка добре особисто відомого Кокошкину, не звернули добре уваги на лист Насальського до Насті і не розібрали, яка там була нісенітниця. Досить було того, що в листі стояла згадка про »кров« да про »армію«... Добутком такої необачної поспішности і був приїзд до Ляшенка Родзянки і його товаришів.

Насальського повезли...

Отся несподівана подія і Ляшенків і Одинця приголомшила. Не відаючи причини арешту, вони гадали, що вжеж Насальський скоїв таки щось непевне, не добре; з доброго-б дива не

знялась би така колотнеча, мовила Ганна Лукишна.

— А вжеж без підпалу дрова не горять, відповів їй чоловік: та тільки не вгадаю я: чиї руки підложили той підпал... Здається, тут Найдич не без чогось...

По всій околиці покотило ся, наче те перекотиполе, пащекування про подію в »Парижи« з Насальським:

Говорили, цідили, переціжували на всі лади, але звичайно, тихцем; причини події ніхто не відав, тим то кожен висловлював її по своєму: було тут і фальшовання грошей і змова проти уряду і т. ин. без кінця, без краю; усього було; не було тільки правдивої причини; бо знав її сам тільки Найдич; але Найдич нікому про те єдиного слова не промовив.

Чимало Ляшенкових сусїд-знайомих приїздили провідати їх і впевнити ся, чи правда, що і старого Ляшенка і його жінку повезли аж в соловецький монастир, усю худобу їх сконфіскували і поставили сторожу, щоб ніхто-ніхто »на цїлу верству і до будинку їх не під'їздив«.

Вжеж не проминув і Звенигородський, щоб не провідати Ляшенків і »по спромозї подати їм руку помочи«.

І всї провідачі дивували ся, що нї з самими Ляшенками, нї в домі у них жадної переміни не стало ся; все, як було, так і є; Ляшенки були спокійні; жадної тревоги на них не знати було.

— А поміж людей, говорив Звенигородський Ляшенкам, таке про вас пащекують!...

— Нехай! на чужий роток не накинем платок, а ми собі, як бачите...

— Звісно: не їла душа часнику... Одначеж я уважав за свій обовязок, лебезував Звенигородський, скоро дочув ся про вашу пригоду...

— Ніякої пригоди з нами не було й нема, хвалити Бога! перебила його Ганна Лукишна...

— Не з вами, крий Боже! а в домі у вашому, дак я, кажу, поспішив провідати вас; може, думаю собі, якої запомоги треба, поради...

-- Дякуємо, мовив Ляшенко: та щож тут ми? при чому? я зовсім собі спокійний і безпечний...

— Так; але знаєте, в таких справах частогусто турбують людей цілком не причастних ні до чого... може, не без того, що й вас покличуть на допит...

— За що? строго спитав його Ляшенко і якось озьвірено кинув старими очима на непрошеного адвоката.

— Задля повноти слїдства; хиба не відаєте, як у нас роблять слїдство!... Завждї можна знайти причину, щоб притягли чоловіка; ну, от примірои і тут...

— Щож тут?

— Чого він був у вас? про що балакав з вами? чи давно його знаєте?

— То й нехай собі питають, я відповідатиму так, як воно було... і Ляшенко зневажливо махнув рукою.

— О тут-то, знаєте і цьвяшок, говорив далї адвокат, лукаво усьміхаючись...

— Який тут у біса цьвяшок! нїякого цьвяшка я не бачу, що знаю, те й казати-му...

— Еге! а вся сила в тому, щоб добре обміркувати і заздалегідь знати, що сказати, а про що промовчати...

— Як же ви будете міркувати, вмішав ся Одинець, коли ви не відаєте, про що вас спитають? Хиба вам відомо, за що арештували Насальського?

— Невідомо, але можна вгадувати.

— По зорях ворожити, чи що?

Звенигородський почервонїв і сухо промовив:

— В таких справах не годить ся жартувати...

На сьому бесїда про Насальського і скінчила ся.

XXI.

Час ішов своєю чергою; не лежала нерухомо і справа Насальського. Коли Родзянка привіз його до Харкова, його закинули, звичайно в тюрму; за кілька день взяли на допит.

Насальський розповів усе чисто по правдї, по щирій, да і таїти ся йому нї з чим було. Коли йому показали лист його до Настї, він своїм очам не няв віри, читаючи в листї нїсенїтницю про »поля Борисполя і Чугуєва« да про »армію« і натурально зовсім не спроможен був з'ясувати »какія поля Борысполя и Чугуева« »онъ разумѣлъ и что хотѣлъ зъ тимъ сказать?...«

Паперів у його ніяких не було, опріч невеличкої нотатки... Таким чином ні про що було більш і слїдства робити... Одначеж!... одначеж так лишити справу »не можна«... Ґенерал-ґубернатор звелїв слїдство переслать до повітового суду того повіту, у якому жив Найдич, щоб суд розглєдїв сю справу і постановив законний присуд про вчинок Насальського. — Самого-ж Насальського — етапом вирядили в тюрму.

На процесї Насальского стояв напис »секретное арестантское«; з арештантскими процесами не можна було гаяти ся, тим то секретар повітового суду зараз же взяв ся розглядувати слїдство: між паперами, які забрали у Насальського — була нотатка; в Харкові жадної уваги на неї не звернули, але тепер секретар взяв його переглєдїти її і тут знайшов невеличку, цїлком невинну замітку зроблену польскою мовою, кілька місяців назад, коли він вперше їхав з Настею до »Парижу« і Найдич прохав його розпитати у Одинця: які є ту його записані піснї про часи Хмельниччини. У нотатцї стояло: »Максим Одинець: війни Хмельницького, армія Бер.« — В останньому недописаному слові буква **е** була написана так невиразно, що можна було її читати за **о**.

Секретар, скоро перечитав ті шість слів, зараз шепнув собі, що вони дають »ключ« до зрозуміння листу Насальського до Настї. »Ге, говорив він собі на думцї: от чому Насальський і не схотїв з'ясувати, що то він розумів про поля Борисполя... отсеж тепер і знати. Значить в Бо-

рисполії армію доручити Максиму Одинцю, значить — Максим Одинець його спільник, однодумний з ним; за одно з ним; вжеж не можна сього знехтувати; треба і Максима Одинця взяти на допит; мабуть так, що у його лишила ся уся переписка Насальського. Справа, очевидно, не аби яка: »Хмельниччина« — се значить зняти бунти проти панів так, як ото Хмельницький колись скоїв; »армія« — очевидно — се панські хрестяне, очевидно, що головою отсих лиходійних заходів є Насальський, а головним помічником його, ад'ютантом його Одинець«...

Перенявшись такими думками, секретар порадив судям, а судиї згодили ся з ним, щоб потрусити Одинця, взяти його в арешт і на допит. І от до Ляшенків вдруге набігла комісия, забрала у його усі, які були у його позаписувані народні пісні, казки, приказки, слова; забрала його самого і привезла до повітового суду, а суд — Одинця в тюрму, наказавши, щоб і його, як і Насальського держали в окремих келиях і не давали їм бачити ся...

Арешт Одинця наробив Ляшенкам не малої тревоги: навіть стревожив ся старий Ляшенко і не тямив, що воно за знак: він хоч і був певен, що тут якесь непорозуміння і що Одинець непричастен ні до яких справ політичних, ні до яких бунтів, а про те тревожив ся: »присіпають ся, скажуть: з якої речи він так довго жив у нас, що робив і т. ин., піде тяганина... а бий вас — отих сїпак — сило небесна! прийдеть ся трусити кишенею...

Одначе — через день-другий Ляшенко заспокоїв ся і махнувши рукою, мовив собі: »Що буде, те й буде! більш копи лиха не буде; бачила ми й не таке! біс їх батька бери, нехай! що вони мені... мені день до смерти, а от хлопця шкода; не довго занївечити його... шкода і Галочки! вона за ним вельми вбиваєть ся... треба щось робити... Може й можна руки підложити...

Ляшенко довго щось міркував собі; потім встав і пішов в сьвітлицю до жінки.

Ганна Лукишна сиділа вельми зажурена; арешт Одинця незвичайно тяжко вразив її серце. Другий день — вона сама не своя; не виходить з своєї сьвітлиці, сон її покинув і ввижаєть ся їй нївідь що: то що Одинця катують, то що його ведуть на шибеницю і не пускають її попрощати ся з ним...

— Та за щож! за що! Мати Божа! за що? скрикне вона, вдарить ся в груди і почне ридати...

— Ти, Галочко, про мене зовсім забула — мовив до неї Ляшенко — другий день не виходиш до мене... Знаю: тужиш, журиш ся...

Ганна Лукишна трохи збентежилась, одначе швидче перемогла ся і відповіла:

— Я нездужаю... у мене болить...

— Тямлю, тямлю, моя дитино; серце у тебе болить...

Вона почервоніла трохи і спустила очи на долівку.

— Знаєш, колотнеча, пащековання, поговір...

— Се все дурниця, на се плюнь... набрешуть ся тай перестануть...

— Та я про се не дуже; а менї просто нездужаєть ся, ноги тяжко болять, мабуть ревматизм у мене і кашляю...

Ляшенко глянув на неї, хотїв піймати її погляд, але очи її дивили ся на підлогу.

— Гм! се не гаразд, що ти нездужаєш; не на часї твоя недуга! тепер саме треба тобі здоровя, жвавости... Треба... треба поміркувати да попіклувати ся, чи не можна чим і як ратувати Максима...

Ганна Лукишна підвела на чоловіка і широко розкрила свої очи.

— Чого так дивиш ся? дивуєш ся? Думаєш: старий-дурний нїчого не тямить!... Нї, моя дитино! все я бачу, все тямлю, а тільки що мовчу; бо щож говорити... серця на приколень не візьмеш... Знаю, Галочко, чого ти тужиш і за ким вбиваєш ся... Отже тугою да журбою нїчого не вдієш; треба чогось инчого... Треба поклопотати за Максима... Знаю, що він тобі припав до серця...

Ганна Лукишна схопила ся з свого місця, обвила обіруч чоловікову шию, припала своєю головою до його голови і промовила:

— Дідусю! мій любий дідусю...

— Добре, добре; тільки ти не вбивай ся; якось воно буде; Бог не попустить — дак чорт не візьме, треба з кимсь порадитись...

— Може-б ти послав по Звенигородського...

— На врагову матїр здала ся нам та по-

гань! Колиб не такий холод на дворі, я поїхав би до Кащенка, от з ким треба порадитись...

— Ні, ні, дідусю! і не думай їздити; я тебе не пущу, я сама до його поїду.

— І добре зробиш... Я певен, що за Максимом нема нічого такого і йому нічого не буде; треба першим ділом піклувати ся: чи не можна-б його визволити з тюрми на поруки: я з великою охотою візьму його...

Кащенко не мало здивував ся пригоді з Одинцем, одначе не відаючи причини арешту, не дав Ляшенчисі ніякої поради; обіцяв ся лишень — скільки спроможно йому—розвідатись і тоді вже приїхати до Ляшенків і порадити.

Так він і зробив.

Не минуло ще й тижня після того, як була у його Ганна Лукишна, він з'їздивши до того повітового міста, де сиділи в острозі Насальський і Одинець, прибув до Ляшенків.

— Властиво кажучи — говорив він Ляшенкам — вся справа дурниця; я прочитав увесь процес, говорив з судею і з секретарем і впевнив ся, що справа чиста дурниця; просто один сьміх.

Кащенко розповів усі подробиці, яких сам довідав ся з процесу і додав:

— Одначеж у нас, самі знаєте, скрізь формальність і доки процес перейде усі інстанциї, хлопці сидіти-муть, от — се найгірша річ; доки сонце зійде, дак ота тюремна роса очи виїсть...

— На поруки, чи не можна-б? — спитав Ляшенко.

— Ледві.

— Треба пильнувати, щоб постїль у його була... без... комах, да щоб їжа... кормлять паскудно... та я потроху се улаштував; звісно, колиб назирав да підганяв, а тож у другому повітї...

— Може-б я поїхала?

— Нї, незручно; не приходить ся вам...

— Дак може-б послати Звенигородського?

Кащенко махнув рукою і мовив:

— На що вам сей шахрай! візьме гроші, скаже: і тому і другому треба дать і нїкому не дасть, або переполовинить... Цур йому; що можна, будьте певні, що я зроблю не згірше... Будемо ждати... повітовий суд — сам нїчого не вдіє; процес піде аж в сенат; а в повітовому — пильнувати-мемо — аби не дляли, а добру їжу давали...

— А писати можна до Одинця?

-- Можна, да ліпше не писати; лист піде на цензуру; ну його, зайвий клопіт.

XXII.

В той час такі процеси, як Насальського і Одинця задля людей »превелигированныхъ« — дворян, духовенства і ин., переходили через три судові інстанциї: повітовий суд, »уголовную« (карну) палату і сенат; повітовий суд не клав властиво присуду, а лишень висловлював своє »мнѣніе« (думку) і з нею пересилав процес в палату; а палата, положивши присуд, пересилала його на ревізию в сенат.

Жахливо страшного і не менш того »певного« розуміння і слова »сепаратизм« тоді ще не вживали; по таких глухих закутках, як Полтавщина, може чи й чули про се слово; одначе і тоді, як і тепер повітова і инча провінцияльна темнота дуже легко робила з нісенітниці »щось«, а з етноґрафії — політику і таке чи инче державне злочинство.

Повітовий суд, розсужуючи процес Насальського і Одинця, висловив думку, що обох їх треба покарати засланням на каторгу. Суд спостеріг за ними »лиходійні заходи проти державного устрою«. В такій думці суд впевняв ся з приказок і пісень, що позаписував собі Одинець. — »Без гетьмана військо гине« — записано в Одинця, а у Насальського в листї до Настї сказано про »армію«; далї в Одинця написано »як череда без личмана, так козаки без гетьмана«; от із сього суд виводив, що Насальський і Одинець — люде однодумні і захожувались набрати армію (військо) і вибрати гетьмана, як було за часи Хмельницького. Далї міркував суд, обидва вони замишляли збунтувати крепаків проти панів, збаламутити людність і завести козаччину; бо Одинець впевняє, що тепер »звання козаче, а життя собаче«, а »козак і воля замаєна доля«... З приказок, які були в записках Одинця, повітова Теміда вивела, що Одинець переняв ся баламутними думками проти панів і москалїв, бо знати, що він тримаєть ся тієї думки, що »того чорт плаче, що людей панам не постачить«, що треба »дати пану по жу-

пану«, що »варив чорт з москалем пиво тай від солоду одрік ся« і т. д. — Одно слово: повітова Теміда народні приказки взяла собі яко власні думки Одинця.

Пійшов процес в палату, заким палата його роздивляла ся, Насальський і Одинець сиділи в тюрмі і про поруки нічого було й гадати, скоро повітовий суд признав, що вони заробили на каторгу.

Тим часом звістка про сей процес покотила ся по околиці: між людьми стало відомо, з якого приводу виник процес і чимало було людей інтеліґентних, що ганьбили, звістно, не в вічі, а за очи — Найдича. Звістка і про ганебну думку про вчинок Найдича і про думку повітового суду дійшли і до ушей Найдича і коли він се все обміркував холодним розумом, він сам злякав ся свого вчинку, а ще непомірно більш лякала його доля ні в чому неповинного Одинця. У Найдича озвала ся совість, він почув на собі обовязок ратувати Насальського і ще більш Одинця. Найдич сам тепер бачив і добре тямив свою небачність і свій паскудний вчинок; він розумів, що фрази в листі Насальського — просто дурниця пяної голови, а вже що-до Одинця, дак він просто волосє на собі рвав, довідавшись, як тупоумна повітова Теміда з народних приказок зробила політичні погляди і думки Одинця і за звичайну етноґрафію, посулила йому каторгу...

Найдич чув себе виноватим, посоромленим. А тут ще зовсім несподівано озвала ся

Одинцева мати; вона прочувши, яка халепа упала на голову її сина, зараз же рушила провідати його, доступила ся до його і розпитавшись у його усі подробиці, поїхала до Найдича. Тут серце матери-Українки не мало вже сили здержати ся; все обурення, що накипіло на йому, виплило на верх і скоро Одинчиха побачила Найдича, вона замість звичайного привитання, кинула ся до його і закричала:

— Сина мого верни! ти його утопив, ти і верни, а не вернеш, я тебе задушу, розірву...

Найдичови здало ся спершу, що Одинчиха божевільна і хоча у його була повна спромога видалити її, прогнати, сказати слугам, щоб вивели її з дому, одначе він сього не зробив; він спокійно, навіть якось покірливо, слухав з уст обуреної, безталанної матери справедливе обурення і ганьбу; почуття власної вини приголомшило його.

Коли Одинчиха трохи втихомирила ся, Найдич мовив:

— Ні криком, ні ґвалтом, ні слїзми, Сиклито Федорівно, лиху не поможемо; лїпше зробимо от-що: їдьте ви в Полтаву — і я поїду — да там будете в палатї клопотати... Звісно, на поїздку треба грошей, я вам дам... я...

Одинчиху наче імпетом підкинуло з канапки, вона стала проти Найдича і з притиском мовила:

— Нехай на віки будуть прокляті твої Юдині гроші; не запоганю я своїх рук твоїми грошима, не грошей, а сина менї треба. Я обійдусь

без твоїх грошей; поденщиною зароблю, під церквою випрошу, а від тебе не прийму. Я хочу, щоб ти поїхав, їдь! зараз їдь і виратуй мого сина; а ні!.... Одинчиха заскреготіла зубами, огнисті, чорні очи її розкрили ся широко і дивили ся люто, невірно, знати було, що Одинчиха на все піде і тяжко помстить ся за сина.

— Я завтра поїду — відповів Найдич.

— Добре, і я слідом за тобою; я не дам тобі спокою, спід землї тебе видеру і скрізь за тобою, наче та тінь, ходити-му і клясти-му тебе, доки ти менї не вернеш сина.

Дійсне на другий день Найдич поїхав в Полтаву; за ним поїхала і Одинчиха.

Ганна Лукишна, принявши від Кащенка звістку про думку, яку висловив повітовий суд, посилаючи Одинців процес в палату, просто жахнула ся, обомліла.

Зажурив ся і старий Ляшенко; він не сподївав ся на таку жахливу звістку...

— Треба щось робити... але щож? що? що ми можемо зробити? — питала ся вона у чоловіка.

— Тут сидячи, не доглупаємо ся, що зробити, а мусимо все зробити, щоб визволити хлопця! Се щось нечуване, невидане, не людське... Бери, Галю, гроші, їдь в Полтаву і там питай ся стежки; уживай всїх заходів, аби визволити Одинця.

Таким чином разом в тій самій справі опинили ся в Полтаві Одинчиха, Ляшенчиха і Найдич; всї вони з ріжних боків заходили ся клопотати в палатї.

В Полтаві почали голосно говорити про єго справу. Думка, висловлена повітовою Темідою, а ще більш вивід зроблений з народних приказок, позаписуваних Одинцем, викликали і сьміх і шум і обурення і жах! і думка та і вивід ставали певними сьвідками, в руках яких суддів віддано і добро і честь, і добре йменя і воля людности!

Клопоти Одинчихи, Ляшенчихи і Найдича перед суддями карної палати зробили свій вплив, але більш за них помогло те, що в палаті був один з суддів чоловік з доброю осьвітою; він звернув увагу товаришів на дивовижний вивід повітового суду і довів, що в записках Одинця ніде нема його власних думок, а скрізь самі тільки етноґрафічні материяли.

Одначе і карна палата не вельми далеко пішла: вона тільки поменшила кару Насальському; Одинця вивела, не знайшла доказів на те, щоб обвиноватити його, але все таки присудила: оставить його в підозріню...

Ґубернатор не згодив ся на присуд палати і написав свою думку, щоб Насальського »оставить в підозріню« а Одинця зовсім виправдити і від всякої кари визволити.

Процес пійшов в сенат...

XXIII.

Коли стара Одинчиха і Ляшенчиха довідались про присуд палати, у них полекшало на серці, але коли їм з'ясували, що то значить »оставить въ подозрѣніи«, дак їх, найпаче Один-

чиху, присуд не задовольняв; говорило у неї не тільки природженне серцю матери почуття, але й почуття простої справедливости. Справді щож таке злочинне вчинив Одинець? — нічогісенько! так в чому-ж його »подозрѣвать«, коли не можна знайти ніже єдиного факту, з якого падала-б на Одинця яка-будь недобра тінь.

Одинчиха пійшла до Найдича вимагати, щоб він невідмінно їхав до Петербурга і клопотав, щоб там в сенаті чисто виправдили Максима. Алеж! спізнила ся вона! Найдич довідавшись, яку резолюцию поклав ґубернатор, того-ж дня рушив з Полтави до господи.

— Ну, нехай-же він, отой Найдич — говорила Одинчиха — і день і ніч молить Бога, щоб стало ся по ґубернаторському, а коли, крий Боже, ні, я його і спід землї видеру і покажу, які у мене нігті.

— Покиньте ви того лихого чоловіка — радила Ляшенчиха — а зробимо ми от як: вертайте ви до сина, перекажіть йому усе, що відаєте, звісно — треба нишком, та се не трудна річ; смотритель тюрми людина добра, а коли що скрипіти-ме, дак підможете; гроші всьому голова, а грошей я вам постачу...

Одинчиха щиро подякувала і подумала:

— Спасенна твоя душа! Господь воздасть тобі сторицею за те, що ти вступила ся за сироту.

Ляшенчиха говорила далї:

— А я поїду до Петербурга, де треба буде скрізь доступлення і не поїду назад, доки сяк чи так не скінчить ся справа.

*

Не вгадати, що запевне сказав би сенат; далеко більш імовірно, що пристав би до думки висловленої ґубернатором; бо справді, хоч які тоді тяжкі, темні і сумні часи були, а всеж процес Насальського, а ще більш Одинця, належали до тих, що, як кажуть, »вопіють до неба«. До того-ж тоді саме вийшов перший маніфест нового царя і процес — річ певна — пропав би по маніфесту; але Ляшенчиха, за порадою тямущих людей, того не хотіла, вона хотіла добити ся, щоб Одинця виправдили без маніфесту.

Вона знайшла певну стежку до міністрів внутреннїх справ і правосудия.

Процес взяли з сенату і доложили цареви.

Цар звелїв знївечити увесь процес і визволити нї в чому неповинних Насальського і Одинця...

Телеґрафу тодї навіть до Полтави ще не було. Почта ходила дуже дляво; лист з Петербурга приходив в Полтаву на 12. лишень день; Ляшенчиха тямила, що сама вона швидче нїж почта привезе Одинцю звістку.

Щасливою і веселою вертала вона з Петербурга, простуючи на Прилуку, щоб швидче побачити ся з своїм дорогим Максимом.

За три тижднї вона і Одинець раювали в »Парижи«, кудою небавом приїхали мати і сестра Одинця.

— Ну — говорив Одинець — я й до віку до суду не забуду, не подарую їм сього! за що я висидів пять місяців в тюрмі! — Він заскре-

готїв зубами і додав: увесь мій останнїй вік піде на те, щоб пімстити ся за оті пять місяцїв... Найдич!... але що Найдич!... їх у нас цїлі леґіони... не в Найдичу лихо...

У Київі, 25 — IX, 1900.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій сериї „Белетристичній Біблїотецї“:

		Цїна в короновій вал.	
1.	**Стефан Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя	1·60	К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60	„
3.	**Ольга Кобилянська.** Покора і иньші оповід.	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6.	**Наталїя Кобринська.** Дух часу і иньші оповід.	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї . . .	1·60	„
9.	**Стефан Ковалїв.** Громадські промисловцї. .	1·60	„
10.	**Уіллїям Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60	„
15.	**Уіллїям Шекспір.** Приборкана гоструха .	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40	„
17.	**Короленко.** Судний день	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80	„
21.	**Михайло Яцків.** В царстві Сатани	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60	„
24.	**Михайло Коцюбинський.** По людському .	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт	1·00	„

26. **Василь Стефаник.** Дорога . . . . 1·60 К.
27. **У. Шекспір.** Юлій Цезар . . . . 1·60 „
28. **Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи) . . . . . 3·60 „
29. **К. Гавлічек Боровский.** Вибір поезий . . 1·60 „
30. **Ф. Заревич.** Хлопська дитина . . . . 1·80 „
31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . 1·60 „
32. **Уілліям Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала (переклад) . . . . 3·00 „
34. **О. Катренко,** Пан Природа і иньші оповіданя 1·40 „
35. **Уіллїм Шекспір,** Багато галасу з нечевля . 1·60 „
36. **Іван Франко,** Сім казок . . . . 1·40 „
37. **Сидір Воробкевич,** Над Прутом . . . . 1 60 „
38. **Уілліям Шекспір,** Ромео і Джульєта . . 1·80 „
39. **К. Сроковський,** Оповіданя. . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський,** Пальмове гилля . . . . . 2·00 „
41. **О. Кониський,** Молодий вік Максима Одинця 2·20 „

Цїни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вийшли:

1. **Кароль Кавцкі,** Народність і її початки . 0·60 К.
2. **Фр. Енґельс,** Людвік Фаєрбах. Переклад Будового. . . . . 0·50 „
3. **Фр. Енґельс,** Початки родини, приватної власности і держави . . . . 1·50 „
4. **Ш. Сеньобо́,** Австрия в XIX столїтю . . . 0·80 „
5. **В. Будзиновський,** Хлопська посїлість . . . 2·00 „
6. **К. Флямаріон,** Про небо . . . . 2·00 „
7. **М. П. Драгоманов,** Переписка т. I. . . . 1·80 „
8. **С. Степняк,** Підземна Росия . . . . 3·00 „
9. **Адріян,** Аґрарний процес у Добростанах . 1·00 „

Брошур другої серії не оправляєть ся.

У третій серії „Лїтературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли:

1. **М. Грушевський,** Хмельницький і Хмельниччина . . . . 0.20 К.
2. **Курцій Руф,** Фільотас . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович,** Величина і будова звіздяного сьвіта . . . . 0·15 „

4. **Панас Мирний**, Лови . . . . 0·06 К
5. **І. Пулюй**, Непропаща сила . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський**, Бех-Ал-Джугур . . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський**, Вік нашої землі . . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов**, Каштанка . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманов**, Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя**, Напад на млин. . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй**, Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка**, Маруся . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький**, Спілкова умова для селянських спілок . . . . 0·20 „
14. **М. Куліш**, Орися . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська**, Іван Гус . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко**, Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський**, Досліди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко**, Ліс шумить . . . . 0·20 „

(Дальші випуски в друку)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Увага. Укр. руська Видавнича Спілка дає всї своï виданя на рати (місячні або квартальні) з тим, що термін сплати буде точно задержаний. — Хто хоче взяти на рати книжки, мусить зголосити ся до дирекциї по реверс, який має виповнити і звернути дирекциї. Хто зложить від разу 20 кор. дістає 10% рабату. На „Літ. Наук. Бібліотеку“ приймаеть ся окремо передплату по 5 кор. за серию зложену із 48 (подвійних) аркушів друку.

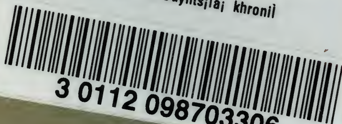
UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
891.79 K83720M C001
Molodyi̇̀ vik Maksyma Odynts¡ia¡ khroniì
3 0112 098703306